

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LƏMAN VÜQAR qızı İBRAHİMOVA

KOMMUNİKATİV FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN VARIATİV
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Zöhrab-Məcid Məsmə Yaqub qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-5
I FƏSİL. DİLDƏ VARIATIVLİK ANLAYIŞI.....	6-35
1.1. Dildə variativliyin tədqiq tarixi.....	6-11
1.2. Variantlıq və invariantlıq.....	11-25
1.3. Variativlik və norma.....	25-35
II FƏSİL. KOMMUNİKATİV FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN VARIATIV XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	36-62
2.1. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin leksik səviyyədə variantları.....	36-55
2.2. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin morfoloji səviyyədə variantları.....	55-58
2.3. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin struktur səviyyədə variantları.....	58-62
NƏTİCƏ.....	63-65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	66-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir dilin lüğət tərkibində həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın məişəti, adət-ənənələri, mədəniyyəti, tarixi və s. ilə bağlı olan sözlər vardır. Hansıki bu sözlər həmçinin fikri obrazlı və daha canlı, ifadəli vermək üçün dildə hazır şəkildə mövcud olur. Həmin sözlər frazeoloji vahidlər adlanır. Frazeoloji vahidlərə frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər, idiomlar və s. aiddir. Xalqın ətraf-ələm, əşya və hadisələr haqqında təsəvvürlərini obrazlı şəkildə çatdırmaq üçün bu söz qrupları xüsusi rola malikdir.

Dilin lüğət tərkibinin frazeoloji qatı variativ xüsusiyyətlərə malikdir. Dilçilikdə onların variativliyi problemi hər zaman aktual olmuşdur. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin, atalar sözlərinin variativliyi problemi bu gün üçün də aktual problemlərdəndir. Bu problem müqayisəli şəkildə ümumi tədqiq olunsada, onun xüsusi planda tədqiqinə ehtiyac vardır.

Mövzunun elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi onun aktuallığı ilə bağlıdır. Tədqiqat işində mövcud elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmiş və ingilis dilində atalar sözlərinin variativ xüsusiyyətləri müxtəlif dil səviyyələri üzrə araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin obyektı. Dissertasiya işinin obyektı ingilis dilin frazeoloji qatında mövcud atalar sözləridir.

Tədqiqat işinin predmeti. İngilis dilinin frazeoloji qatı əsasında atalar sözlərinin, frazeoloji birləşmələrin variativ xüsusiyyətlərini müəyyən etmək dissertasiya işinin predmetidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi ingilis dilinin materialları əsasında atalar sözlərinin müxtəlif dil səviyyələri üzrə variativliyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Qeyd edilən məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- mövcud elmi ədəbiyyatlarda variativliyin tədqiqinə dair əsərləri təhlil etmək;
- variantlıq, variantlıq və invariantlıq, norma anlayışlarını dilçilik baxımından terminoloji səviyyədə araşdırmaq;

- dildə norma və variativlik arasındakı əlaqəni müəyyən etmək;
- kommunikativ frazeoloji vahidlərin variantları və sinonimliyinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini qeyd etmək;
- dilnin leksik, morfoloji, struktur səviyyəsi üzrə atalar sözlərində variativliyin xüsusiyyətlərini göstərmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında tipoloji və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını ingilis dilində atalar sözlərinin dil səviyyələri üzrə tədqiqinə dair müxtəlif dilçilər tərəfindən yazılmış elmi ədəbiyyat təşkil edir: M.Zöhrab-Məcid, N.Vəliyeva, M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, A.Axundov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, F.Veysəlli, Y.Seyidov, D.Yunusov və s.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasından əldə edilən nəticələrdən bu mövzuya dair tədqiqat işlərinin, referatların, buraxılış və sərbəst işlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə, əldə edilən nəticələrin atalar sözlərinin işlənməsi zamanı göstərdiyi rəngarəng xüsusiyyətlərinin bu dili öyrənənlərin dildə istifadə edərkən daha yaxşı qavramasında istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində İngilis dilinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “Dildə variativlik və norma” adlı məqalə çap olunmuşdur.

İşin strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 2 fəsil, hər biri 3 fəsildən ibarət olmaqla 6 yarımfəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissədə mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, obyekt və predmeti, metodoloji əsası kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

“Dildə variativlik anlayışı” adlı birinci fəsil nəzəri xarakter daşıyır və burada variativliklə bağlı tədqiqatlar təhlil edilmişdir.

Birinci fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci fəslin birinci yarım fəsli “Dildə variativliyin tədqiq tarixi” adlanır. Burada Azərbaycan və xarici ədəbiyyatlar tədqiqatına cəlb olunmuş, variativliyin mahiyyəti açıqlanmışdır.

Birinci fəslin ikinci yarım fəsli “variantlıq və invariantlıq” adlanır. Bu yarım fəsildə qeyd edilən terminlər arasındakı sərhəd və onların mahiyyəti müəyyən edilmişdir. Bundan başqa ingilis dilində frazeoloji vahidlərin variantlığı ilə sinonimliyi arasındakı əlaqə göstərilmişdir.

Birinci fəslin “Variativlik və norma” adlı üçüncü yarım fəslində isə variativliyin dilin normalarına təsiri göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin ikinci fəsli “Kommunikativ frazeoloji vahidlərin variativ xüsusiyyətləri” adlanır. Burada dilin müxtəlif səviyyələri üzrə frazeoloji vahidlərin variativləri göstərilmişdir.

İkinci fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarım fəsli “Kommunikativ frazeoloji vahidlərin leksik səviyyədə variativləri” adlanır və burada frazeoloji vahidlərin komponentlərinin genişlənmə, əvəzlənmə, eliminasiya nəticəsində leksik variativliyi təhlil edilmişdir.

“Kommunikativ frazeoloji vahidlərin morfoloji səviyyədə variantları” adlı yarım fəsildə isə qrammatik kateqoriyaların variativ yaratmada rolundan bəhs edilmişdir.

İkinci fəslin sonuncu yarım fəsli “Kommunikativ frazeoloji vahidlərin struktur səviyyədə variantları”nda söz birləşmələri fonunda kommunikativ frazeoloji vahidlərin struktur baxımdan variativləri təhlil edilmişdir.

Nəticə hissədə mövzu ilə bağlı əldə edilən nəticələr ümumi şəkildə qeyd olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısında tədqiqat işinin əsasını təşkil edən müxtəlif dillərdə olan dilçiliklə bağlı tədqiqatların adları qeyd olunmuşdur.

I FƏSİL.

DİLDƏ VARIATIVLİK ANLAYIŞI

1.1. Dildə variativliyin tədqiq tarixi

Variativlik nəzəriyyəsinin tarixi XX əsrin 20-ci illərinə dayanır. Bu nəzəriyyə Praqa məktəbinin nümayəndələri və həmçinin Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülsə də, nəzəri əsasları yalnız keçən əsrin 60-cı illərində N.S.Trubetskoy tərəfindən “Fonologiyanın əsasları” əsərində qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində də variativliyin tədqiqi bir istiqamət üzrə aparılmamış, dilin müxtəlif səviyyələri - fonetik, leksik, qrammatik, semantik və s. üzrə araşdırmalar edilmişdir. Bu baxımdan problemin tədqiqi ilə məşğul olan bir sıra dilçi və tədqiqatçıların adını qeyd edə bilərik: M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, A.Axundov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, F.Veysəlli, Y.Seyidov, D.Yunusov, N.Vəliyeva, M.Zöhrab-Məcid, B.Hüseynov və başqaları.

Variativlik hadisəsi müxtəlif rakurslardan öyrənilir, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) Nitq mədəniyyəti nəzər nöqtəsindən, burada nitqin normativliyi – qeyri-normativliyi təhlil edilir;
- b) Dil tarixi nəzər nöqtəsindən – dil vahidlərinin evolusiya-inkişaf prosesi tədqiq edilir;
- c) Üslubiyyat nəzər nöqtəsindən – müxtəlif kommunikativ sferalarda ifadə vasitələrinin paralel realizasiyası;
- d) Sosiolinqvistika nəzər nöqtəsindən – variantların stratifikasiyalə və ərazi realizasiyası, başqa sözlə desək, variantların diastratlı və diatoplu realizasiyası. (13, 14)

Xarici dilçilik ədəbiyyatlarında variativliklə bağlı fikirlər 3 istiqamətdə öz əksini tapır:

1. K.S.Qorbaçeviç, T.P.Lomtev, O.İ.Moskalskaya, R.P.Roqojnikova kimi bir qrup dilçilər hesab edilər ki, variantların seçilməsinin ilk məqamı – struktur formanın fərqiəndədir.
2. V.V.Vinoqradov, Z.D.Popova, İ.P.Raspopov, N.N.Semenyuk, A.İ.Smirnitskiy, M.D.Stepanova, İ.B.Xlebnikova kimi digər qrup dilçilər isə hesab edirlər ki, variantlığı həm ifadə, həm də məzmun planında fərqləndirmək lazımdır.
3. Sonuncu qrup dilçi alimlərin fikrincə, variativlik hadisəsi, yəni dəyişiklik imkanı yalnız ümumi formal və yaxud ümumi semantic əlamətlərə görə yox, dil vahidlərinin hər iki əsas əlamətlərinə görə baş verir. (13,13)

F.P.Filin “eyni leksik mənənin müxtəlif şəkildə formalaşmasını” sözün variantları hesab edir və rus dilindən “ноль – нуль, лиса – лисица” tipli nümunələr gətirir. O, üç növ variantı fərqləndirir:

- a) fonematik variant;
- b) aksentoloji variant;
- c) qrammatik variant (21).

A.İ.Smirnitski “eyni bir sözün” variantlarını iki yerə bölür:

- a) leksik-semantik variantlar;
- b) fono-morfoloji variantlar” (21).

Azərbaycan dilçiliyində isə variativlik probleminin tədqiqi isə iki istiqamətdə müşahidə edilir:

- a) Azərbaycan dilinin və qohum dillərin materialları əsasında;
- b) Müxtəlif sistemli dillərin linqvistik örnəklərinin sırf və yaxud müqayisəli təhlili aparılmaqla.

Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemi XX əsrin 70-ci illərindən araşdırılmağa başlanmış və bu günə qədər dilin müxtəlif səviyyələri üzrə variativlik ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. “Dilçilik problemləri” adlı dərslik də bu qəbildəndir. Adını qeyd etdiyimiz dərsliyin “Dil vahidi və nitq vahidi” adlı bir bölməsində birtərəfli və ikitərəfli vahidlərin tərkibində mövcud olan işarə keyfiyyətlərinin semantik mənənin formalaşmasındakı rolu akustik hadisə

kimi qiymətləndirilmişdir. Qeyd etdiyimiz bölmənin müəllifi M.Adilov variantlıqdan bəhs edərkən ilk öncə bu anlayışların yaranma tarixinə nəzər yetirir. Müəllif yazır: “Variant və invariant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan gəlmişdir. Fonologiya elmində fonem “invariant”, onun səs təzahürü “variant” kimi səciyyələndirilməyə başlanmışdır” (18, 73).

Azərbaycan dilinin ən kiçik vahidi fonem və variantları ilə bağlı A.A.Axundovun araşdırmalarını qeyd etməliyik. Alim dilimizin fonemlər sistemindən bəhs edərkən sonor səsləri ayrıca qrup şəklində təsnif etmiş və sonorları musiqili tona malik saitlərlə samitlər arasında ortaq mövqe tutan fonemlər kimi səciyyələndirmişdir. (1,63). A.A.Axundov bu cür fonemlərin dil vahidlərinin variativliyinə səbəb olmaqla yanaşı, leksik-semantik mənənin dəyişməsinə səbəb olduğunu da qeyd edir. Nümunə üçün qeyd edək ki, dilimizdə bəzən fonemlər mənə dəyişiminə səbəb ola bilər. Məsələn,

dar – tar	nar – qar
qala – tala	ərik – əzik
amin – aman	yaz – yay

Fonoloji variativlik də iki formada müşahidə olunur: orfoqrafik və orfoepik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələr orfoqrafik formada variativlikdir. Orfoepik formada variativlik isə sözün vurğusunun dəyişməsi ilə mənasının dəyişməsinə səbəb olmasıdır. Bu zaman danışığ aktı zamanı sözlərin vurğusunun fərqlənməsi ilə mənasının dəyişməsi variant fərqi əmələ gətirir. Azərbaycan dilindən olan nümunələrə nəzər salaq:

`alma – al`ma	`vurma – vur`ma
`əkin – ək`in	`bölmə – böl`mə
`sərin – sə`in	`çəkmə – çek`mə

Dünyamin Yunusov “Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi” adlı tədqiqat işi də bu qəbildəndir. Bu gün dil vahidlərinin variativliyinin öyrənilməsində dilin ikili üzvlənməsinin yararlı olmadığını qeyd edən D.Yunusov öz elmi istiqamətini digər bir nəzəriyyə üzərində qurur. Bu nəzəriyyə L.V.Şerba, sonra isə E.Koseriu və bu günlərdə F.Veysəlli tərəfindən

inkişaf etdirilən dilin üçlü (trixotomik) üzvlənməsidir ki, burada F.de Sössürdən fərqli olaraq, dil-nitq qarşılaşması deyil, dil-norma-danışıq aktı kimi üçlü modelə əsaslanır. Bu model dil və danışıq aktı arasında "norma" səviyyəsinin olmasını nəzərdə tutur ki, bu normanın vahidi də dil vahidlərinin variantlarıdır. Dilin üçlü üzvlənməsi belə bir postulata əsaslanır ki, dil vahidləri ifadə planında sintaqmatik oxda dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalır və variativləşir. Dil vahidlərinin invariantlığının öyrənilməsi dil vahidlərinin variativliyinin öyrənilməsinə nisbətən o qədər də böyük tarixə malik deyildir. Dil vahidlərinin variativliyi məsələsi dilçilikdə az işlənən bir sahədir və bu sahədə ilkin addımlar atılır.

Qeyd edilən tədqiqat işində müəllif bir sıra dil materiallarını araşdırmaqla müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin ifadə və məna planında dildaxili və dilxarici amillərin təsirindən yaranan variantlarını müəyyənləşdirmişdir.

Balaxan Hüseynov "Müasir ingilis dilində variativlik (amerikanizmlər)" doktorluq işində variativlik anlayışını linqvistik problem kimi tədqiq etmiş, xüsusilə, müasir ingilis dilində fono-morfoloji variativlik və leksik-semantik variativlik kimi məsələlərə toxunmuşdur.

Nigar Vəliyeva "Dil vahidlərinin variantlaşması" kimi bir sıra silsilə məqalələrlə dil sistemində variativlik, dil vahidlərinin variantlaşmasına münasibətini bildirmiş və bu anlayışın tarixi inkişafını göstərmişdir. Bununla bərabər, müəllif variant və invariantlığın müxtəlif dillərdə fərqli formada təzahürü olduğunu söyləyərək bu iki terminə aydınlıq gətirmişdir: "Əgər eyni bir planda olan hər hansı ünsürü o planda dəyişiklik əmələ gəlmirsə (bu hadisə substansiya adlanır), onda bu iki bir-birini əvəz edən ünsür bir invariantın variantları adlanır". (21,7)

Bundan başqa Firəngiz Qurbanova "Xarici dilçilikdə variativlik probleminin tədqiqinə dair" və "Müasir ingilis dilində norma və variativlik" adlı məqalələrində variativlik probleminə ənənəvi və müasir konseptdən yanaşaraq variativlik anlayışını kateqoriya kimi tədqiq etmişdir.

Məsmə Zöhrab-Məciddin “Atalar sözlərində variativlik problemi” (2017) doktorluq işi müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji qatında variativliyin müasir dövrdə tədqiqi sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif frazeoloji vahidlər və onların tərkib hissəsi olan atalar sözləri, zərbi-məsəllər, frazeoloji birləşmələr kimi dil vahidlərinin ideya məzmununu, semantikasındakı oxşarlıqları göstərməklə bərabər, tədqiqat işində variativliyin yaranma tarixi və səbəbləri, ümumilikdə variativliyin linqvistik xüsusiyyətlərinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmasını göstərmişdir.

Müxtəlif tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan dilçiliyində variativlik təkcə dilimizin materialları əsasında deyil, müxtəlif sistemli, əsasən də avropa dillərinin materialları əsasında da tədqiq edilmişdir. Hətta müqayisəli-tipoloji tədqiqatlar da mövcuddur. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarına nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, variativlik sistemli şəkildə və dilin bütün səviyyələri üzrə eyni ağırlıqda araşdırılmamışdır. Müxtəlif müəlliflər bu problemi ümumi və ya konkret sahələr üzrə tədqiq etmişlər.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi variativlik nəzəriyyəsi Praqa dilçilik məktəbi ilə bağlıdır və bu məktəbin fonoloqları sözü gedən anlayışları müqayisəli şəkildə elmi təhlilə cəlb etməklə variativlik probleminin linqvistikada öyrənilməsi prosesinin bünövrəsini qoymuş və sonradan bu sahənin diqqətdən kənar qalmamasına, inkişafına səbəb olmuşdur. Daha sonra isə biz variativliklə bərabər variant və invariant anlayışlarının dilçiliyin müxtəlif sahələrinə də tətbiq olunmasını müşahidə edirik. Bu da özlüyündə tədqiqat sahəsini daha da genişləndirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində də variant və invariant problem diqqətdən kənar qalmamış, M.Adilov variant və invariant probleminin dilçilikdə tədqiqi istiqamətini izah etməklə bu iki anlayışın oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmişdir. M.Adilov qeyd edir ki, invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. İnvariant müəyyən və müstəqil bir şey kimi alınma bilməz. Ümumi xüsusidə mövcud olduğu kimi, invariant da predmetdə özünü təzahür etdirir. İnvariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Mücərrəd bir əşya olan və ağıl vasitəsilə yaradılan invariant

müvafiq əşyalar sinfinə məxsus bütün əlamətləri əks etdirir. Deməli, belə mülahizə yürütmək olar ki, bütün əşyalar sinfi, bu sinfin daxilindəki ayrı-ayrı predmetlər invariant tərəfindən ehtiva edilir. Ona görə də invariantlığın araşdırılması bütöv bir siniflər sistemini, bu sistemin tərkibinə daxil olan hər bir üzvün spesifik əlamətlərinin öyrənilməsi deməkdir. Dilçilik elmində invariantlıq və variantlığın ayrı-ayrı cəhətlərini izah edərkən M.Adilov həm də bu məfhumların əhatə etdiyi fonematik, qrammatik, semantik və s. səviyyələrdəki variantları fərqləndirməyi məqsəduyğun sayır. (21)

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilçiliyində variativlik probleminin tədqiqi bu gün də aktualdır. Biz növbəti fəsillərdə bu tədqiqatlara yenidən müraciət edəcəyik.

1.2. Variantlıq və invariantlıq

Müasir dilçilikdə variativlik problemi həllini tam tapmamışdır. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi Praqa dilçilik məktəbi, Danimarka dilçiliyi, sovet dilçiliyi, Amerika deskriptiv dilşünaslığı formalarında təzahür edən strukturalizmdə və “ənənəvi dilçilikdə” variantlıq və invariant problemi mübahisəli məsələlərdən hesab olunur.

“Variant” termini adı altında eyni məzmunun müxtəlif formaları başa düşülür. Dilçiliklə bağlı tədqiqatlarda variativlik, variantlıq, variativlik, variabillik və variasiya kimi terminlərə də rast gəlirik. Hətta bu terminlər bir-birinin yerində işlənərək, bir-birini əvəz edirlər. İngilis dilində isə sözü gedən terminlərin aşağıdakı şəkildə işləndiyini müşahidə edirik: *variant*, *variantion*, *variability*, *variabel*, *variety*, *variance* və *invariance*. Q.Vişneskaya, V.Solntsev kimi dilçilər variativlik və variantlıq terminlərini mütləq sinonim kimi işlətsələr də, A.Travkina, D.Şaxbaqova kimi alimlər isə bu terminləri eyniləşdirmirlər. Onlar variativlik terminini bu hadisəni adlandırmaq üçün, variativlik terminini isə həmin hadisənin nəticəsini ifadə etmək üçün istifadə edirlər.

Dilçilikdə variativlik (variantlıq) anlayışı üç cür təsvir edilir: Birincisi, hər cür dəyişkənlik, təkamül prosesi və ya digər səbəblərin nəticəsi kimi nəticəsində

yaranan modifikasiya, oxşar və ya eyni hadisələri bildirmək (ifadə etmək) üçün işlədilən müxtəlif dil vasitələri. Variativliyin bu şəkildə irəli sürülməsi variantlıq-invariantlıq oppozisiyası ayrılığına lüzum qoymur, variativliyin məzmununun həcmi təkcə variantlıqla məhdudlaşdırır. A.M.Kamçatnov variativlik anlayışına bu cür yanaşır.

İkincisi, belə hesab edirlər ki, dildə baş verən dəyişikliklər onun məxsusi əlamətidir və variantlıq nitqin açıq-aşkar xüsusiyyətlərindən biridir.

Üçüncüsü, variativlik termini dil vahidlərinin sinxron planda mövcudluq və fəaliyyət vasitələrinin səciyyəsi kimi işlədilir. Bu halda variativlik anlayışı, xüsusilə fonoloji tədqiqatlarda, invariantlıq anlayışı fonunda çıxış edir. Burada “variant” termini “invariant” termini ilə müşayiət olunur.

Variantlıq termini ilə bağlı V.N.Yartseva, V.M.Solnçev, A.İ.Molokov, K.Qorbaçeviç kimi dilçilər bir sıra fikirlər irəli sürmüşlər. Belə ki, onların fikrincə, dilin bütün vahidləri öz təbiətlərinə görə variativdirlər və ayrıca vahidlər kimi hər biri konkret anlamda və situasiyada variasiyaya məruz qalırlar. İstənilən dil vahidlərinin realizasiyası zamanı onların variantlığı meydana çıxır. (23,52)

Variativlik dedikdə dildə mövcud dil vahidlərinin ən az iki və daha artıq formada şəkil dəyişməsi anlaşılır. Bu da özünü dilin müxtəlif səviyyələri üzrə və müxtəlif formalarda göstərir: fonetik, leksik, qrammatik, struktur variativlik. Variativlik hər bir dildə fərqli formada, həmin dilin daxili qanunlarına, normalarına uyğun həyata keçir.

Dilçilikdə invariant termini dil sisteminin konkret reallaşmadan uzaq olan mücərrəd elementi kimi başa düşülür. Hər hansı qrupu və ya sinfi təşkil edən konkret obyektlər və onların əsasında invariant çıxarıla bilən obyektlər variant hesab edilirlər. İnvariant və variantın bu cür başa düşülməsi onların bir-birini tələb etməsini və birinin digərindən ayrı mövcudluğunu mümkün hesab etmir. Hər bir variant hər hansı variant cərgəsinin üzvü kimi özündə ümumi sinfə məxsus olan xassələrə malik olduğundan, ümumi və əlahiddə əlamətləri, variantlıq və invariantlıq keyfiyyətlərini özündə ehtiva etdiyindən müəyyən şəraitdə invariantlıqla variantlığın müqayisə edilməsindən yayınmaq mümkündür. Bir çox

dilçilik tədqiqatlarında invariantla variantın qarşılıqlı müqayisəsindən yan keçilməsini də, görünür, yuxarıda dediyimiz həmin mümkünlüklə izah etmək olar.

Bununla belə, variativlik problemi aşağıdakı hallarda tam kəskinliyi ilə durur: a) variantlı-invariantlı adlandırılabilən dil quruluşunun mexanizmini

öyrənərkən;

b) dilin fəaliyyətini öyrənərkən, dildən nitqə keçidi müəyyənləşdirərkən;

c) dildaxili dəyişikliklər və inkişaf faktorlarını (variativlik və variantın yeni mahiyyət kəsb etməsi) tədqiq edərkən;

d) eyni dil vahidinin müxtəlif zəhəri görünüş və formasını aydınlaşdırarkən;

e) norma dəyişikliklərini və eyni vahidlərin müxtəlif üslubi, ekspressiv və normayaradıcı məqsədlərdən ötrü təzahür variantlarını işlətmək üçün dilin sosial-lingvistik baxımdan tədqiqi və s. prinsipal əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni dil vahidinin müxtəlif formalarda mövcudluğu dilin variativliyinin spesifik xüsusiyyətini təşkil edir. Dilin ayrı-ayrı vahidlərinin varlığı onun variativliyi, onun saysız-hesabsız variantlarının yanaşı mövcudluğudur. Dil vahidlərinin variantlığı dairəsində bütünlükdə dil sistemi quruluşunun variantlıqinvariantlığı təzahür edir.

Variant-invariant əlaqələri bütöv siniflər və onların siniflərinin bütün üzvləri kimi paradigmatik əlaqələri (mühüm ümumi xassələri olan obyektlərin paradigmatik əlaqələrini) səciyyələndirir, eləcə də həcminə görə müxtəlif paradigmalardan bir-biri ilə əlaqələrini (kiçik paradigmalardan daha böyük paradigmalara daxil olmasını) xarakterizə edir. Paradigmatik əlaqələr variant-invariant əlaqələri şəklində mövcud olur. Bir paradigmanın üzvləri arasındakı əlaqə variantlar arasındakı əlaqələr deməkdir. Bir bütöv kimi paradigmanın paradigma üzvləri ilə əlaqəsi invariant və variantların əlaqələridir.

Frazeoloji vahid tərkibində işləndiyi mətnin, yəni özündən böyük mətnin-cümlənin ayrı-ayrı üzvlərini idarə etmək qabiliyyətinə də malikdir və bu onun (strukturunun) xarici mütəhhərəkliyi deməkdir. Lakin işlənmə sahəsi də qarşılıqlı surətdə frazeologizmin özünün daxili strukturuna təsir göstərir, onun variantlığını yarada bilər.

İngilis dilində frazeoloji variantlıq və sinonimlik problemi nəzəri dilçilikdə öz birmənalı həllini tapmamış məsələlərdən sayılır.

F.P.Filin qeyd edir ki, variantlıq dil təkamülünün labüd şərtlərindən biridir. Belə ki, məhz variantlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, müəyyənlişməsi dilin inkişafını mümkün edir. (11,95)

Dilçilikdə invariant və variant anlayışlarının birlikdə işlənməsi ilə bağlı da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu iki terminin əlaqəsi və qarşılaşdırılması dil və nitqin müqayisəsi ilə bağlıdır. Dil invariantlardan, nitq isə variantlardan ibarətdir. Bununla belə, bu iki terminlə bağlı dilçilikdə vahid fikir mövcud deyildir.

Linqvistikada variativlik problemi aşağıdakı hallarda ortaya çıxır:

1. Dilin mexanizminin, strukturunun öyrənilməsi zamanı, buna da “variantlı-invariantlı demək olar;
2. Dilin funksionallığını və dildən nitqə keçən prosesinin öyrənilməsi zamanı;
3. Dil dəyişikliyi və inkişafı prosesində dildaxili faktorlarının öyrənilməsi zamanı (variativlik və variantlarının yeni dil vahidlərinə keçməsi);
4. Tələb olunsay, müxtəlif faktorların təsirindən əmələ gələn eyni vahidlərin fərqli formalarını izah etmək məqsədilə;
5. Normanın variativliyinin sosiolinqvistik öyrənilməsi zamanı, həmçinin üslubi, ekspressiv və normayaradan məqsədilə dil vahidlərinin müxtəlif formalarının istifadəsi zamanı. (13, 13-14)

Frazeoloji variantlar dedikdə eyni mənbədən parçalanma – şaxələnmə nəticəsində əmələ gələn, eyni frazeoloji vahidin forma və strukturunun dəyişilməsi, əksər hallarda üslubi və emosional-ekspressiv çalarlarla mənasını kəmiyyət və keyfiyyətinə və işlənmə tezliyinə görə bir-birindən fərqlənən, ümumi məzmun assosiasiyasına, eyni valentliyə və yalnız konkret şəraitdə distribusiyaya malik olan qismən fərqli leksik tərkibli frazeologizmlər başa düşürük”. (17, 10-11)

Frazeoloji birləşmələrinin mühüm xüsusiyyətləri ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıqdır.

Ekspressivlik - əlamətin yüksək keyfiyyətdə, mənalı və təsirli ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər bu cəhətdən onlara ekvivalent olan sözlərdən çox fərqlənirlər.

Metaforiklik - çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yüksək obrazlılığı deməkdir.

Emosionallıq - danışan şəxsin öz hisslərinin nə dərəcədə qabarıq və təsirli ifadə etməsi ilə bağlıdır. Bütün bu cəhətlərə görə frazeoloji birləşmələr adi söz birləşmələrindən yüksəkdə durur və bədiilik vasitəsi kimi dildə böyük rol oynayır.

Frazeoloji birləşmələrdə əsasən, komponentlərin hər biri variantlaşa bilir və hər hansı bir dəyişikliyə məruz qalır. Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığından danışarkən qeyd etməliyik ki, variantlıq komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində yaranır və mənaya heç bir xələl gəlmir.

Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sabitliyinin pozulması variantlıq üçün şərait yaradır. Sabitlik çox vaxt nisbi xarakter daşıdığından onun pozulması prosesi davam etdikcə frazeoloji birləşmələrin müxtəlif variantlığı yaranır, yəni variantlıq imkanı çoxalır və nəticədə eyni bir vahidin bir neçə variantı meydana çıxır.

Frazeoloji variantlar artıq dildə mövcud olan hazır vahidlərə analoji surətdə əmələ gəlir. Bu zaman heç bir yaradıcılıq tələb olunmur. Bundan fərqli olaraq, frazeoloji sinonimlik obrazın yeniləşməsi, onun inkişafı və zənginləşməsi nəticəsində meydana çıxır. Sözsüz ki, yaradıcılıq tələb edən bu prosesdə komponentləri ifadə edən sözlərin məna dairəsində, onların ekspressiv-üslubi çalarında yeniləşmələr baş verir.

Variantlaşma prosesində frazeoloji vahid öz məna bütövlüyünü saxlamaqla ifadə dəyişikliyinə, daha doğrusu tərkib dəyişikliyinə məruz qalır. Variantlığı semantik hadisə kimi qəbul etmək olar. Frazeoloji variantlar ümumi mənaya malik olub, obrazlı strukturun, ekspressiv - üslubi çalarlığın bir olması ilə fərqlənir.

Hər hansı dil vahidi kimi frazeoloji birləşmələr də məzmun və ifadə formalarına malik olduğundan onların variantlığı daha çox ifadə formasında yaranır, yəni dəyişiklik baş verdikdə siqnifikat dəyişməz qalır. Belə forma dəyişikliyi nəticədə sinonimliyə gətirib çıxarır. Frazeoloji birləşmələrin variantları

isə komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəzlənməsi nəticəsində mənaya heç bir xələl gəlmədikdə yaranır. Əgər frazeoloji variasiyadan danışırıqsa, qeyd edə bilərik ki, variant paradiqmasına başlıca olaraq eyni, oxşar və yaxın mənalı sözlər daxildir. Variant paradiqmasına çox vaxt eyni leksik-semantik qrupa aid sözlər daxil olur. Bütün bu hallarda sözlərin bir-birini əvəzləməsi daxili formaya elə bir dəyişiklik gətirmir və variant cərgəsini sinonim cərgəsinə çevrilməsinə zəmin yaratmır.

İngilis dilində variantlıq frazeoloji birləşmələr üçün səciyyəvi olan bir xüsusiyyət hesab edilir. Frazeoloji birləşmələrin variantlığını semantik hadisə hesab etmək olar. Frazeoloji variantlar ümumi mənaya malik olub obrazlı stuktura ekspressiv-üslubi çalarlığın bir olması ilə fərqlənir, yəni frazeoloji sistemdə variantlıq xüsusi struktur dubletlərin yaranmasıdır, çünki onlar müxtəlif mətnlərdə paralel işlənmə imkanına malikdir. Belə xüsusiyyət frazeoloji sinonimlərdə müşahidə edilmir.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu diqqət cəlb edən məsələlərdəndir. Frazeoloji vahidin semantik tutumu heç də həmişə onu təşkil edən sözlərin məna tutumu ilə üst-üstə düşmür. Yəni bu o deməkdir ki, semantik yük baxımından bərabər deyildir. Bu məna tutumlarını müqayisə etdikdə müəyyən semantik qalıq meydana gəlir. Semantik quruluşuna görə frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

1. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq (polisemiya);
2. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq (sinonimiya);
3. Frazeoloji vahidlərdə variantlılıq (variasiya);
4. Frazeoloji vahidlərdə antonimlik və omonimlik.

Əgər frazeoloji vahid bir neçə mənanı bildirirsə, belə frazemlərə polisemantik, yəni çoxmənalı frazeoloji vahid, yalnız bir anlayışı bildirirsə, monosemantik, yəni təkmənalı frazeoloji vahid deyilir.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər ilk baxışda omonim frazeoloji vahidlərə oxşayır. Ancaq bunlar bir-birindən tamamilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin sonrakı mənaları onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəli olur.

Mətn frazeoloji birləşmənin çoxmənalılığını aradan qaldıraraq hər dəfə onu yalnız bir istiqamətə yönəldir (4, s. 17). Frazeoloji birləşmələr öz leksik əsaslarından əlavə yeni-yeni əlavə mənalar kəsb edir. Bu əlavə mənalar əsas mənə ilə bağlıdır. Əksər hallarda ona uyğun mətnlərdə işlədilir. Belə ki, birləşmə nə qədər çoxmənalı olsa belə, mətn daxilində onun konkret mənası da müəyyənləşir. Burada yalnız mətnin və yaranmış situasiyasının köməyi ilə mənalar dəqiqləşir, konkret mətnə uyğun olacaq mənanın işlənməsi müəyyən edilir. Bu barədə

L.V.Serbanın fikirləri çox önəmli rol oynayır. Müəllif yazır: “Hər bir söz ümumi mənə içərisində o qədər dialektdir və yeni-yeni mənə fərqləri ifadə etməyə qabildir ki, hər bir deyilən sözdən yanlış mənə çıxarmadan fikri dürüst və düzgün ifadə etmək üçün çox böyük məharət lazımdır” (8, s. 17). Kontekstin köməyi ilə aydınlaşan mənalar frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin semantikasına ilə sıx bağlıdır.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin müəyyənləşməsi zamanı bir sıra cəhətləri nəzərə almaq lazımdır:

- Çoxmənalı frazeoloji variantlar bəzi frazeoloji birləşmələrin leksik və leksik qrammatik cəhətdən deformasiyası nəticəsində yaranmışdır;
- Çoxmənalı frazeoloji variantlar üçün ortaq komponentlərin olması vacibdir;
- Çoxmənalı frazeoloji variantlar eyni və yaxın mənaya malik olmalıdır;
- Çoxmənalı frazeoloji variantlar dilin bütün üslublarında bir-birini əvəz edə bilməlidir və mətnin məzmununa xələl gətirməməlidir.

Bunu da vurğulamalıyıq ki, çoxmənalı frazeoloji variantlar üçün ümumi olmayan cəhət budur ki, onlar eyni qrammatik quruluşa malik olmaya da bilər. Belə çoxmənalı frazeoloji variantlıq və variasiya ilk növbədə eyni mənbə və struktur oxşarlığı ilə əlaqədə olmalıdır.

Frazeoloji birləşmələrin hər hansı bir mənası müəyyən üslub çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Frazeoloji birləşmələr həm quruluşca, həm də mənə və ekspressivlik cəhətlərinə görə rəngarəng və müxtəlifdir. Bu isə onların üslubi ifadə

imkanlarının, zənginliyini təmin edən əsas cəhətlərdən biridir. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrdən bütün üslublarda istifadə etmək olar. Bu birləşmələr üslubi uyğunluq əsasında onların həm quruluş, həm də ekspressivlik cəhətləri ilə üzvi surətdə bağlı olur. Ona görə frazeoloji birləşmələrin üslubi qrupları sözlərin üslubi qruplarından az fərqlənir. Frazeoloji birləşmələr dilçilikdə üslubi imkanlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Kitab üslubunda işlənən frazeologizmlər;
2. Danışiq üslubunda işlənən frazeologizmlər;
3. Neytral üslubda işlənən frazeologizmlər.

Onu da qeyd etməliyik ki, frazeologizmlərin hər hansı bir üslubda işlənməsi tarixi mahiyyət daşıyır. Buna görə də dilin bugünkü inkişaf mərhələsində bir sıra çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin mənaları neytral üslubda işlənir, çünki neytral üslub keçid xarakterlidir. Beləliklə, müəyyən mərhələdə danışiq üslubuna və ya kitab üslubuna məxsus frazeoloji birləşmələr tədricən neytrallaşa bilər. Nəticədə dilin bütün üslubları əhatə olunur.

Danışiq üslubunda işlənən frazeoloji vahidlərin neytral üslubda işlənən frazeoloji birləşmələrdən fərqi ondan ibarətdir ki, onların işlənmə dairəsi daha məhduddur və ekspressiv-üslubi çalarlara malikdir. Məsələn, *take one's ease* (*iştirak etmək, rahatlaşmaq, sakitləşmək*).

Kitab üslubu isə yazılı dildə işlənir, dildə poetiklik yaradır, dilə rəsmilik, işgüzarlıq verir. Ona görə də bu tip frazeoloji birləşmələr elmi əsərlərin, bədii əsərlərin dilində tez – tez işlənir. Kitab üslubuna aid olan frazeoloji birləşmələr həm xüsusi işlənmə dairəsinə, həm də özünəməxsus məfhumu çalarlara malikdir.

Frazeoloji vahidin variantlılığı yalnız ifadə formasında mümkündür. Variantlılıq sözün ifadə planı, yəni fonetik tərkibin özündə baş verdikdə denotat və siqnifikat dəyişməz qalır. Bu cür forma dəyişikliyi sinonimliyə gətirib çıxarır.

Hər hansı bir frazeoloji vahidin variantları müxtəlif dillərdə məskən sala bilər. Eyni bir frazeoloji vahidin variant formalarının mövcudluğu idiomatik səciyyə daşımayan frazeoloji vahidin sabitliyini və bu cür sabit birləşmələrin dilin frazeoloji qatından kənar edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü göstərir. Əgər bur

variantda bütün komponentlər öz mənalarını saxlayırsa, digər variantda dəyişən komponent məcazi mənalı sözlə verilir.

Buradan da bizə aydın olur ki, sinonimlik variantlıqla sıx əlaqəlidir. Dilçilikdə belə bir fikir irəli sürülür ki, eyni bir idiomun variantlarının heç bir ümumi leksik invariantının olmaması mümkün deyildir və üslubi cəhətdən də bu qədər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilməz. Bu halda frazeoloji vahidlərin eyniliyi açıq-aydın pozulur. Buna bənzər tərkiblərə frazeoloji sinonimlər kimi baxılmamalıdır.

Bunu da qeyd etməliyik ki, frazeoloji vahidlərdəki sabitliyin pozulması nəticəsində variantlılıq üçün əlverişli şərait yaranır. Bu pozulma prosesi davam etdikcə frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarının mövcudluğu da mümkün olacaqdır. Həmin frazeoloji vahidlərin işlənməsi və yayılması bütöv bir dil ailəsini əhatə etdikcə variantlılıq imkanı çoxalır və nəticədə də eyni bir frazeoloji vahidin zəngin variantları meydana gəlir.

Frazeoloji vahidlərin variantlılığı iki formada özünü göstərir:

1. Komponentlərin forma variantlılığı - fonetik və ya morfoloji səciyyəli formal variant nəzərdə tutula bilər.
2. Komponentlərin tərkib variantlılığı – leksik variantlılıq da deyilir.

Qeyd etməliyik ki, leksik variantlılıq heç də bütün frazeoloji vahidləri əhatə etmir. Ancaq bu o demək deyil ki, həmin frazeologizmlərdə belə variantlılıq qeyri-mümkündür. Leksik variantlılıq bəzn fərdi-üslubi xarakter daşıyıb şair və yazıçıların dilində işlənir. Leksik variantlılıq zamanı frazeoloji vahidlərin komponentləri özləri ilə eyni bir leksik-qrammatik səciyyəyə malik olan, yəni eyni nitq hissəsinə mənsubiyyəti ilə seçilən sözlə əvəzlənə bilər.

Frazeoloji vahidlər əmələ gəlməsinə aşağıdakı kimi də qruplaşdırıla bilər:

1. Fonetik variantlılıq
2. Morfoloji variantlılıq
3. Sintaktik variantlılıq;
4. Leksik variantlılıq;
5. Ellipsisə uğramış frazeoloji vahidlər.

Bir nüansı qeyd etmək vacibdir ki, ellipsisə uğramış frazeoloji vahidlərdə əvvəlkilərdən fərqli olaraq frazeoloji vahidin strukturunda da dəyişiklik baş verir. Onu da əlavə etməliyik ki, ellipsisə uğramış frazeoloji vahidlərdə nüvə sözlər qorunub saxlanılır.

Dilçilikdə variativlik müxtəlif terminlərlə ifadə olunduğu kimi, həmçinin variativliyin konkret tərfi yoxdur, ifadə etdiyi məna, funksiyası ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu baxımdan, Məsmə Zöhrab-Məcid yazır: “Variativlik termini alimlər tərəfindən müxtəlif cür şərh edilir: “qismən və ya natamam dəyişkənlik”, “şəklini dəyişmə qabiliyyəti”, “şəklini dəyişmə prosesi” və s. Variativliyin əsasını obyektin (predmet, dil hadisəsi və ya münasibət) şəkildəyişməsi silsiləsində eyniliyini özündə saxlayan invariantlıq təşkil edir. Dildə olan dəyişmələr bütün dil sistemini nizamlayır və onun nitqdə realizasiyasını təmin edir. (23,52)

Nigar Vəliyeva dil vahidlərinin variantlaşmasından bəhs edərkən yazır: “Dil vahidlərinin variantlaşması, bir qayda olaraq, onların işarə formasının variantlıq məzmunu daşmasının inkişaf mənbəyi hesab olunur. Eyni leksik-semantik anlamı ifadə edən dil vahidlərinin variantlığının mövcudluğu müvafiq anlayışların lingvistik funksiyasının eyniyyətinə əsaslanır”. (19,3)

Dilçilikdə variativliyi xarakterizə edərkən onu frazeologizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi götürüldüyünü müşahidə edirik. Bu fikrin əsas tərəfdarı A.İ.Molokovdur və o qeyd edir ki, variativlik hadisəsi zamanı frazeologizmin komponenti sözə aid olan leksik məna, dəyişmə forması, sintaktik funksiya kimi bir neçə əlaməti itirir. (33)

Balaxan Hüseynov dil və dil variativliyindən bəhs edərkən leksik vahidləri əsas amil sayır. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, sintaktik vahidlər – cümlə və mətnlər leksik vahid olan sözsüz mövcud ola bilməz. Bu buna görə də, o, sözlər arasındakı variativliyin olma hallarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Bir şeyə iki icma eyni ad verə bilər.
2. İki müxtəlif şeyə iki icma eyni ad verə bilər.
3. Eyni şeyə iki icma müxtəlif ad verə bilər.

4. İki icma müxtəlif şeylərə müxtəlif ad verə bilər.
5. Bir icmaya məxsus bir söz başqa bir icmanın adlarına ekvivalent ola bilər.
6. Bir söz bir icmada başqasına nisbətən bir neçə mənada işləyə bilər.
7. Bir icmada bir şeyin adını əks etdirən söz başqa icmada bir neçə sözə ekvivalent ola bilər.
8. Bir icmada bir mənada işlənən söz ola bilər ki, o birilərində işlənməsin və s.
(9, 8-9)

Bu bölgüdən də aydın olur ki, müəllif dildə variativlik və onun yaranma səbəblərini lokal-regional, eləcə də sosial funksiyaları ilə əlaqələndirir. Bundan başqa isə variativliyi tədqiq edərkən ingilis dilinin formal və qeyri-formallığına da xüsusi diqqət yetirir.

O cümlədən, müxtəlif sistemli dillərdə variativliyə həm daxili, həm də xarici amillərin təsirinin müəyyən olunması bir sıra terminlərin – dialekt, şivə, standart dil və s. işləkliyini aşkara çıxarır. Dilin coğrafi variantı kimi anlaşılan dialekt və şivələr həm regional fərqləri, həm də sosial təbəqələr arasında nitq müxtəlifliyini özündə əks etdirir. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda ingilis dilinin Amerikan, Britaniya, Avstraliya, Şotlandiya variantlarının müəyyən orfoepik, leksik, qrammatik və sair fərqlərə malik olduğu görünür. Əlbəttə, bu variantlar bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən, bir-birindən ayrılan müxtəlif dillər deyil. Variantlar arasında fərqlər dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir və ədəbi dilin normativ sabitliyinə təsir göstərmir. (17,11)

Bunu da qeyd edək ki, dildə variativlik dil sisteminin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Buna görə də, variativlik problemi tədqiq olunduqda dilin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Variativlik termin olaraq geniş və dar mənalarda istifadə olunur. F.Qurbanova göstərir ki, variativlik dar mənada istənilən dəyişikliyi, modifikasiyanı nəzərdə tutur. Belə halda variantın invarianta qarşı qoyulmasına ehtiyac duyulmur. Dar mənada isə variativlik dil vahidlərinin sinxrona mövcudluğu və işlənməsi vasitəsinin xasiyyətnaməsi kimi başa düşülür. Burada “variant-invariant” dixotomiyası təhlil edilir. İnvariant abstrakt götürülür, keyfiyyət sinifinin göstəricisi kimi olur. (13,14)

Dildə eyni mənanı ifadə etmək üçün frazeoloji birləşmələrin leksik, leksik-grammatik və grammatik cəhətdən dəyişikliyə uğraması nəticəsində yaranan birləşmələr frazeoloji variasiyalar, bu əsasda yaranan birləşmələr isə variantlardır. Frzaeoloji variantlar keyfiyyəti və kəmiyyəti, üslubi və sintaktik funksiyası, eyni zamanda kontekst asılılığı baxımından fərqli münasibətdə olan, şərikli komponentə malik olan frazeoloji birləşmələrdir ki, onlar da ya ikipilləli, ya da çoxpilləli olurlar.

Onu da qeyd etmək olar ki, frazeoloji birləşmələrdə variantlığın yaranması bir də o zaman baş verə bilər ki, onların işlənmə tezliyi artır, komponentləri çoxalır. Məsələn, *to make the best of a bad bargain/business/job* və ya *to make the best of it* (*bədbəxtliyə kişi kimi sinə gərmək; çətinlikdə ruhdan düşməmək*).

Nümunədən də göründüyü kimi frazeoloji birləşmələrin məzmunu saxlanılır, forması isə dəyişir və nəticədə çoxmənalılıq, variantlıq yaranır. İngilis dilində bu variantların lüğətlərdə qeyd edilməsinə, bədii əsərlərdə istifadə edilməsinə rast gəlinir. Fəqət göstərilmiş əlavə sözlər heç də sinonimlik yaratmır, sadəcə frazeoloji birləşmələr variantlaşır.

Dilçiliyin tədqiqat sahələrindən olan somatik frazeologiya hər zaman frazeologiyanın daxilində araşdırılmışdır. Somatik frazeoloji birləşmələrin yaxınlığı, onların struktur – semantik, oxşarlığı dil daşıyıcılarının assosiativ – obrazlı düşüncəsinin ümumiliyini sübut edir.

Ümumilik, oxşarlıq somatik frazeoloji birləşmələrin ekvivalentliyi üçün şərait yaradır. Ekvivalentlik məzmun planında ifadənin müəyyən qədər fərqli formalaşma-sı, yaxud tam oxşarlığı zəminində yaranır. Hər bir dilin daxilində bir sıra somatik frazeoloji birləşmələr istər məzmun, istərsə də ifadə baxımından variantlığa malik olur. Ekvivalent somatik frazeoloji birləşmələrin strukturunda mütəhərrik və qeyri-mütəhərrik birləşmələrin olması dillərarası invariantlığa gətirib çıxarır. Bu, dildə işlənən vahidlərin leksik – semantik, leksik – morfoloji, sintaktik və semantik səviyyədəki mövqeyi ilə şərtlənir.

İngilis dilində müəyyən somatik frazeoloji birləşmələr analitik yolla, yəni müəyyən sözlərin köməyi ilə formalaşır. Azərbaycan dilində isə belə birləşmələr

sintetik yolla, yəni şəkilçilər vasitəsilə yaranır. İngilis dilində somatik frazeoloji birləşmələrin feili komponenti ismi komponenti müəyyən halla idarə edir və onlar arasında grammatik münasibətlər sözlülər vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Somatizmlə somantik frazeoloji birləşməni semantik cəhətdən müqayisə etsək, onlar arasında müəyyən oxşarlıqlar ortaya çıxar. Bu oxşarlıq özünü ilk növbədə onların hər ikisinin özünəməxsus semantikaya və grammatik kateqoriyalara malik olmasında göstərir. Somatik frazeoloji birləşmənin mənası ilə sözün mənası uyğun gələ bilər.

Somatik frazeoloji birləşmələr bütöv bir məfhum ifadə etdiyindən onların bu və ya başqa nitq hissəsinə aid edilməsində əsas rolu somatik frazeologizmin ümumi məzmunu oynayır. Somatik frazeoloji birləşmələri onların söz birləşməsi və ya cümlə formasında istifadəsindən asılı olmayaraq söz birləşməsi ilə əvəz etmək olmaz. Somatik frazeoloji birləşmələrdə komponentlər bir söz kimi səs quruluşunu saxlamaqla öz leksik mənasını, formasını, sintaktik funksiyasını və sair dəyişir, sərbəst söz birləşməsinin xas olan funksiyasını tamamilə itirir.

Somatik frazeoloji birləşmələrə daxil olan sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girmir. Onlar yalnız genetik cəhətdən, mənşəcə söz birləşməsi hesab edilə bilər, çünki onlar konkret bir söz birləşmələrinin və ya cümlələrin mənasının dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmışdır.

Bəzi hallarda somatik frazeoloji birləşmələrin tərkibinə komponenti olmayan sözlər də daxil olur. Onlar frazeoloji birləşmə ilə əlaqəyə girir və bütövlükdə cümlə üzvü olur. Komponentləri düzgün seçmək və onların nitqdə başqa sözlə münasibətlərini aydınlaşdırmaq üçün somatik frazeoloji birləşmələrin həddlərini təyin etmək lazımdır. Somatik frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlər cümlədə işlənmə funksiyasından asılı olaraq leksik, fonetik və sair dəyişikliklərə məruz qalırlar.

Nitqdə somatik frazeoloji birləşmələrin komponentlərindən biri və ya ikisi ixtisar oluna bilər. Bu zaman digər komponentlər öz semantik – grammatik, kateqorial əlamətlərini saxlayır.

Somatizmlər dilin leksik qatını təşkil edir, sadə sözlərdən ibarət olur, çoxmənalı olur. Bu xüsusiyyətlər frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində də somatizmlərin əsas xüsusiyyəti kimi qalır.

Somatik frazeologizmlərin məna strukturu üçün onların tərkib hissələrinin ayrı-ayrılıqda mənaları yox, bütövlükdə mənası əsas şərtlərdən biridir. Ümumiyyətlə, somatik frazeologizmləri şərtləndirən əsas əlamətlər aşağıda qeyd edilmişdir:

- somatik frazeologizmlər ümumi bir məna ifadə edir;
- tərəfləri məcazi mənada istifadə edilir;
- dildə hazır şəkildə mövcuddur;
- milli səciyyəlidir;
- obrazlı, emosional və ifadəlidir.

Məna bütövlüyü, funksionallıq, semantik, leksik və sintaktik sabitlik somatik frazeologizmlərin sabitliyi üçün əsas şərtidir. Struktur sabitlik somatik frazeologizmlərin tərkibcə dəyişməməsi ilə əlaqəlidir. Strukturun dəyişməsi başqa mənanın yaranmasına gətirib çıxara bilər. Əslində frazeoloji vahidlərin sabitliyindən danışarkən şərtliliyi nəzərə almaq lazım gəlir, frazeologizmlər leksik vahidlər kimi olduqca sabitdir, nitqdə isə onlar bu və ya digər dərəcədə üslubi məqsədlərə xidmət edən dəyişikliklər baş verə bilər.

Somatik frazeologizmlərin əsas əlaməti, başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onların semantik cəhətdən bölünməzliyində, monolit birliyindədir.

Somatik frazeoloji birləşmə tərkibindəki komponentlərdən birinin öz mənasında işlənməsində və digər hissənin asılı vəziyyətdə olması nəticəsində yaranmış birləşmədir. Belə birləşmələrdə komponentlər müəyyən mənada mərkəz rolunu oynayan somatizmə tabe olur.

Somatik frazeologizmlər bir sıra xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Bu frazeologizmlərin bütövlükdə mənası onu təşkil edən ünsürlərin mənasının məcmaşınasına bərabər olmur. Burada bütün birləşmə bir ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir. Aşağıda verilmiş xüsusiyyətlərə nəzər salaq:

- somatik frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Somatik frazeologizmlər dilin ekspressivliyində xüsusi rol oynayır. Onlar anlayışları başqa frazeoloji birləşmələrdən daha təsirli və obrazlı şəkildə əks etdirir;
- somatik frazeologizmlərdə milli xüsusiyyətlər daha qabarıqdır, ona görə də onların əksəriyyəti başqa dillərə olduğu kimi tərcümə edilmir. Bu zaman ekvivalent tərcümədən, ya da kalka üsulu ilə tərcümədən istifadə edilir. Burada məna və üslubi xüsusiyyətlər əsas götürülür;
- somatik frazeologizmləri həm zahiri formasına, həm də daxili mənasına görə başqa frazeologizmlərdən fərqləndirən əsas cəhəti onların semantik strukturudur.

Kommunikasiya prosesində somatik frazeoloji birləşmələr xüsusi rol oynayır. Somatik frazeologizmlərin komponentlərindən biri insanın bədən üzvlərindən hər hansı birini bildirən bir söz olmalıdır. Bu, frazeologizmlər arasında ən geniş və məhsuldar bir qrupdur. V.R.Şubinin hesablamalarına görə, onlar frazeoloji fondun təxminən 15%-ni təşkil edir. (19, 22)

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində somatizmlərdən geniş istifadə olunması onların əsasən müxtəlif dillərin leksikasında ən qədim qatlardan biri olması və dilin əsas lüğət tərkibinə daxil olması ilə şərtlənir.

Somatik frazeologizmlərin xüsusiyyətləri onları frazeoloji birləşmələrin başqa tematik qruplarından fərqləndirir.

1.3. Variativlik və norma

Hər bir dil müəyyən sabit normalara malikdir. Bu normalar dilin müəyyən tarixi təkamülünün məhsuludur. Bu tip normativlik və ya normalılıq ədəbi dilin nisbi sabitliyindən, bununla yanaşı dilin əhatəliliyindən və daxili quruluşunu əks etdirməsindən əmələ gəlir. Dilin normaları fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə özünü göstərir. Deyə bilərik ki, normalılıq dilin unikallığını əks etdirir və dilin ümumi qayda-qanunlarını özündə ehtiva edir, beləcə norma dilin qrammatik

quruluş vahidləri ilə ölçülür. Eləcə də, dildə variativlik hadisəsinin yaranmasına həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlar təsir göstərə bilər. Dilxarici təsirlər əsasən nitqin sosioloji aspekti ilə əlaqədardır.

Dilin variativliyin formalaşmasının səbəblərini və amillərini öyrənmək üçün onun milli-mədəni özəlliyinə nəzər salmaq lazımdır. Cəmiyyətdə işlənən dil ifadə vasitəsi kimi milli dəyərləri özündə əks etdirir. Bu, onunla bağlıdır ki, dil yalnız kommunikativ funksiya daşımır, onun həm də koqnitiv (etnik biliyi, dünyanı dərk etmək, dünyaya emosional reaksiya vermək sistemi kimi, formalaşdırmaq, ötürmək, yaymaq, qoruyub saxlamaq kimi) funksiyası vardır.

Mədəni semantikaya malik sözlər dil kollektivinin təkcə həyat tərzini deyil, həm də təfəkkür tərzini əks etdirir. L.A.Verbitskayaya görə, spesifik mədəni sözlər millətin keçmiş həyat təcrübəsini əks etdirən anlayış vasitələridir. Xalqın milli-mədəni varlığının formalaşması, onların adət və ənənələri və dünyanın milli-spesifik dərk olunması – bunlar hamısı dilin milli variantlarıdır.(22, 24)

Bu xüsusiyyətlər ingilis dilinin Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və başqa variantlarına da xasdır. Eyni mənşədən olmasına baxmayaraq, ingilis dilinin hər bir variantının ingilisdilli dünyanın vahid mədəniyyət çərçivəsində müstəqil inkişaf yolu vardır. Yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq, bu variantları ingilis dilinin milli variantları kimi qəbul etmək lazımdır. Lakin ayrılıqda onlar regional dil hesab edilir. Regional dil kimi isə həmin variantlar dövlət dili statusu qazana bilmir. Multikultural və çoxmillətli ölkədə onlar millətlərin və başqa iri etnik qrupların

a) bədii forma rolunu oynayan dilidir;

b) müəyyən regionda etnik konsolidasiya mərkəzi rolunu oynayan, yazılı forması olmayan böyük xalqların dilidir. Birmillətli və monokultural dövlətdə variant dialekt kimi təqdim oluna bilər. Nəzəri materialın təhlili göstərir ki, dilin variativliyi müxtəlif səbəblərdən və aşağıda qeyd olunmuş bir sıra daxili və xarici amillərdən asılıdır:

- dil sistemi və onun funksiyalarına münasibətdə daxili (sistem-struktur xarakterli) amillər. Daxili amillərə aşağıdakıları aid etmək olar: sivilizasiyanın inkişafı, dil

daşıyıcılarının qrupları arasında formalaşan və sona çatan əlaqələr və s.; - insanlararası ünsiyyətin və təfəkkürün ümumi qanunauyğunluqları ilə əlaqəli olan xarici (məntiqi və psixoloji) amillər. Bir çox hallarda bu amillər həlledici və əsas sayılır, dil vasitələrinin variativliyinə zəmin yaradır. Onlar insanın niyyət, məqsəd və istəyindən asılı olmayan, yəni obyektiv və danışanın meylini və istəyini ifadə edən, yəni subyektiv ola bilər. Variativliyin səbəblərini öyrənərkən intralingvistik və ekstralingvistik amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Intralingvistik amillər kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1) məndən məlum asılılıq (burada funksional üslub və aralıq üslublar nəzərdə tutulur);

2) qrammatik formaların attraksiyası.

Əsas ekstralingvistik amillərə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) zaman (tarixi amil),

2) ərazi (məkan amili),

coğrafi amil;

3) substratın təsiri və dil “ixracı”nın təsiri amili;

4) sosial və sosial-tarixi amil.

Variativlik problemi aşağıdakı hallarda ortaya çıxır:

a) dilin “variant-invariant” “mexanizmi”nin “qurulması”nın öyrənilməsi zamanı.

b) dilin fəaliyyətinin və dildən nitqə keçidin öyrənilməsi zamanı.

c) dilin dəyişməsi və inkişafının dildaxili amillərinin öyrənilməsi zamanı.

d) eyni dil vahidləri və ya formalarının müxtəlif mübadiləsinin izahı tələb olunduğu zaman.

e) üslubi, ekspressiv və normalaşdırma məqsədilə eyni dil vahidlərinin normanın variativliyi və müxtəlif təzahürlərinin istifadəsinin sosiolingvistik öyrənilməsi zamanı.

“Norma” termini isə dilçilikdə iki mənada işlədilir: birincisi, norma danışanların nitqində hamının qəbul etdiyi işlənmə, müntəzəm olaraq təkrarlanandır, ikincisi, norma işlənməyə dair dərslikdə, lüğətdə, məlumat kitabında təsbit olunmuş qaydalar, göstərişlərdir. Bəzən müəlliflər normanın beləcə

iki cür başa düşülməsini fərqləndirmir və “norma” terminini diferensiasiya etmədən eyni zamanda hər iki mənada işlədirlər. Bir tərəfdən dilin mövcudluğunun obyektivliyinin, digər tərəfdən insan idrakının xarakterinin nisbiliyinin tanınması qaçılmaz şəkildə iki təzahürün fərqləndirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır:

1) dilin müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində obyektiv şəkildə fəaliyyət göstərən qanunları və onların dil materialında təcəssümü və 2) bu obyektiv məlumatın dil haqqında mühakimə yürüdənlərin şüurunda (adekvatlığın müxtəlif dərəcəsilə) əks olunması.

Bu fərqləndirmə ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin əsərlərində, ilk növbədə B.Qavrenekin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdən sonra obyektiv şəkildə mövcud olan dil norması və bu normanın dilçiliyə dair araşdırmalarda əksinin fərqləndirilməsinin, yeni kodifikasiyasının zəruriliyi tam aydın oldu. B.Qavrenekə görə, müəyyən ictimai bütövün hər bir üzvü öz fikirlərini şüursuz şəkildə bu bütövün dil bacarıqlarına tabe edir, çünki əks halda özünü bu ictimai bütövdən kənarda qoymuş olardı. Elə məcburi olan bu şey də müəyyən zaman müəyyən dil kollektivi üçün dil normasıdır (ədəbi dil norması, bu və ya digər ərazi dialekti norması və s.). Buna uyğun olaraq norma müəyyən dil kollektivində müəyyən zaman dil vasitələri və onların realizasiyasının qanunauyğunluqlarının nitq praktikası ilə möhkəmlənmiş mövcud kompleksi, müəyyən zaman müəyyən dil kollektivində obyektiv şəkildə mövcud olan fonem matrisaları və onların variantları, fonemlərin birləşmə qanunları, morfem və sözlərin mənaları, sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə modelləri və onların real dolğunluğu, sintaktik vahidlər – söz birləşməsi, cümlə modelləri və onların real dolğunluğu kimi başa düşülür. Başqa sözlə, variativlik dilin bütün səviyyələri və onların vahidlərində hər səviyyənin spesifikasiyasına müvafiq şəkildə təzahür edir. Lakin o, özünü daha çox fonetik səviyyədə göstərir. Fonetik variativliyin xarakterik cəhəti onun normanın yol verdiyindən daha çox variantla malik olmasıdır.

D.A.Şaxbaqovanın fikrincə, bu cəhət ərazi və sosial xarakteristikalar (yaş, peşə, təhsil və s.) ilə izah edilə bilər. (20, 19) Göründüyü kimi, normadan bəhs

edərkən həmçinin dialekt, ləhçə, danışiq dili və s. dil sistemlərini nəzərə almaq lazımdır, çünki dil onların məcmusudur. Dil haqqında belə təsəvvür normativliyin yalnız sistemin bir hissəsinə – yazılı-ədəbi standartı aid edilməsi ilə bir araya sığmır. Dilin bütün əlamətlərini ehtiva edən müəyyən bir sistem kimi dialekt, ləhçə, danışiq dili və s. də öz realizasiya normasına malikdir və bunu onların sisteminə konkret nitq şəraitində işlənmə faktı ilə təsdiq edilən uyğunluq kimi qiymətləndirmək olar. Ədəbi norma ilə dilin real işlənmə şəkli həmişə az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Fərqi dərəcəsi isə cəmiyyətin inkişafının xronoloji mərhələsi, onun sosial quruluşu, həmçinin dil şəraitinin xüsusiyyətlərindən asılı olur. Dil təzahürü və ya faktının normativliyinin tanınması onda ən azı üç əlamətin olmasına – bu və ya digər təzahürün dilin strukturuna müvafiqliyinə, həmin təzahürün kommunikasiya prosesində kütləvi və müntəzəm şəkildə işlənməsinə, cəmiyyətin onu bəyənməsi və normativ kimi qəbul etməsinə əsaslanır. Normativliyin mühüm əlaməti kodifikasiya, yəni dil vahidlərinin işlənməsinin formalaşmış qaydalarının qrammatikalarda, lüğətlərdə, mümkün olan hər cür ədəbi əsərlərdə əks olunmasıdır. İstənilən müasir ədəbi dil üçün normativ realizasiyaların müəyyən sabitlik dərəcəsi ilə yanaşı, müəyyən seçim etmək üçün variativ vasitələrin komplekti xasdır. Variativlik kateqoriyası bədii normanı xarakterizə etmək üçün mühüm amildir. Variativliyin diapazonu müxtəlif bədii dillərin normalarının spesifikasiyasını xarakterizə edir. O, tarixi hadisələrin müəyyən məqamlarının müəyyənləşdirilməsinə də imkan verir.

Norma anlayışına dinamik yanaşmaya L.V.Şerbanın, N.Ş.Şvedovanın, L.I.Skvortsova, F.P.Filinin və digər tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir. Normaya tətbiq edilən bu yanaşma, “ictimai təcrübədən nümunə rütbəsinə qədər yüksəlmiş sistemin imkanlarını” və “həm sistemə, həm də yaranmış nümunəyə yönəlmiş canlı ünsiyyət prosesində dil faktlarının davamlı inkişafını” birləşdirir. Dil norması anlayışı ədəbi dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir:

- Leksik normalar sözün düzgünlüyünü ifadə edir; ümumi mənaya malik olan və hamı tərəfindən başa düşülən birləşmələrdir. Leksik normalar sosial, üslubi və ərazi üzrə yayılma dərəcəsi ilə sıx bağlıdır. Bu tip norma cəmiyyətin həm

maddi, həm də mənəvi həyatı ilə bağlı olduğundan ona ekstralingvistik baxımdan son dərəcə həssas yanaşılmalıdır. Leksik normaların yaranması və inkişafı mürəkkəb və gözlənilməz səciyyə daşıyır. "Sözün məqbulluğunun qiymətləndirməsi, onun istifadəsinin düzgünlüyü dil daşıyıcılarının ideologiyası ilə əlaqələndirilir. Çox zaman subyektiv lingvistik faktlara əsaslanan kateqorik mülahizələr formasında öz ifadəsini tapır.

-Aksentoloji normalar ədəbi dilin mühüm cəhətini təşkil edərək vurğunun düzgün qoyulmasını ifadə edir. Aksentoloji normaların dəyişməsi və variativliyi bir neçə səbəblə sıx bağlıdır: ərazi dialektlərinin təsiri, dil kontaktlarının təsiri, sosial-peşəkar nitqin xüsusiyyətləri.

- Orfopedik normalar nitq mədəniyyətinin mühüm əlaməti olan sözlərin düzgün tələffüz edilməsini özündə ehtiva edir.

- Orfoqrafik normalar yazılı nitqin ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən standartlar formasında ifadə olunur.

- Morfoloji normalar sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə qaydalarını ifadə edir. Dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə morfoloji normalar daha çox variativliyə uğrayır. Morfoloji normaların variativliyinin əsas səbəblərinə ilk növbədə tarixi faktorlarla yanaşı, həm də forma və məna arasındakı ziddiyyət, onun qrammatik analogiyalara təsiri kimi dildaxili səbəbləri də aid edə bilərik.

- Qrammatik normalar ədəbi dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesindəki fəaliyyətini tənzimləyir.

- Sintaktik normalar qrammatik konstruksiyaaların düzgün qurulmasını və cümlə üzvlərinin uzlaşması qaydasına riayət olunmasını nəzərdə tutur.

- Üslubi normalar daha mürəkkəb quruluşa malik olub, bir sıra faktorlardan (regional, situativ, sosial, fərdi və s.) asılı olur.

Dil variativliyini yaradan səbəblər hələ də dilçilikdə maraq doğuran məsələlərdəndir. Hər bir dil müəyyən zaman çərçivəsində dəyişir və inkişaf edir. Dilin inkişafına təsir göstərən daxili və xarici amillər variativliyi yaradan əsas səbəblərdən hesab edilir. Daxili səbəblərə dilin öz imkanları hesabına yaranan sosial sinif, üslub, yaş, cins fərqləri aid olduğu halda, dilxarici variativlik isə coğrafi

yerdəyişmə, başqa dillərlə kontaktın, dialektlərin təsirindən, etnik mənsubiyyət və digər faktorlarla bağlıdır.

N.Vəliyeva yazır ki, kodifikasiya normalarının çatışmazlığı, bir sıra tələb olunan variantların normativ göstəricilərinin lüğətlərdə qeyd olunmaması, müəyyən qaydaların dərsliklərdə az işlənmiş olması dil vahidlərinin variativliyinin inkişafına təsir edən xarici amillərdəndir. Variativlik prosesinə əsaslı təsir göstərən daxili faktorlara isə sözün morfoloji strukturu, morfemlərin xarakteri, sözün cümlədəki sintaktik vəziyyəti, semantik və üslubi göstəricilər aiddir. Sadalanan faktorlar xüsusilə qrammatik variantların müəyyən sinfinin variativliyinə təsir göstərməsi ilə səciyyələndirir. (21,4)

Hər bir müasir ədəbi dilə təkcə müxtəlif dil vasitələrinin işlədilməsində sabitliyin səviyyəsi deyil, eləcə də dilin funksiyalarının reallaşması prosesində bir neçə variantlar dəsti xasdır. Belə ki, norma və variativlik iki tərəfli və bir-birindən asılı dil hadisələridir. Variativlik dilin universal xassəsi olduğundan dilin normaya salınması faktının aydınlaşdırılmasını da zəruri edir. Ədəbi dilin normaya salınması prosesində düzgün yazı qaydalarının və düzgün tələffüzün rolu böyükdür. (23,60) Əlavə olaraq deyə bilərik ki, ədəbi dilin inkişaf edərək sabitləşməsi, daxili qanunlarının bir sistem halında formalaşması dilin müxtəlif səviyyələr üzrə variantlaşmasına gətirib çıxarır. Bu da o deməkdir ki, ədəbi dil uzun bir tarixi dövrün nəticəsi olduğu kimi, variativlik də bu baxımdan tarixi səciyyə daşıyır.

Variativlik anlayışından ilk dəfə bəhs etmiş F.de Sössürə görə, variativlik işarənin xassələrindən biri kimi onun dəyişkənliyə meyilliliyini səciyyələndirir. Dilçiliyin sonrakı inkişafında bu təzahür dil sisteminin fundamental xassəsi kimi dilin bütün səviyyələri üzrə öyrənilməyə başladı. Ötən əsrin əvvəllərindən invariantlar və variantların prinsiplərinin, ayrılması üsullarının bir səviyyədən başqa səviyyəyə köçürülməsi, eləcə də bir-birindən fərqləndirilməsinə cəhdlər edilirdi. Lakin invariant və variant anlayışları müxtəlif müstəvilərdə – ifadə planında və məzmun planında qərarlaşdığından hər dil səviyyəsi üçün ayrıca variativlik və variant anlayışları işləyib hazırlamaq təklifləri irəli sürülürdü.

Dil sistemi ilə danışığ aktı arasında orta bir mövqedə dayanan norma bir tərəfdən dil sisteminə söykənir, orada olmayan vahidləri və onların münasibətlərinin paradiqmatik qarşılaşmalarını gözləyir, digər tərəfdən isə danışığ aktında seqment və seqmentüstü vahidlərin sintaqmatik variativliyinə şərait yaratsa da, kontrastlığa əməl edir.

Qorşkov A.İ. norma və variantları üç səviyyədə nəzərdən keçirməyi məsləhət bilmişdir: dil vahidləri səviyyəsində, mətn səviyyəsində və dil sistemi səviyyəsində. (18, 45)

Frazeoloji birləşmənin hər hansı mənasını başqa mənalarından ayırd etmək üçün onun leksik-semantik variantlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün semasioloji təhlil əsas götürülür.

Dil variantlarının tarixi kateqoriya kimi tədqiqi müasir dilçilikdə variativlik problemini çiçəklənmə mərhələsinin münbit zəminini yaratmışdır. Bu baxımdan müəyyən olunmuşdur ki, variativliyin özünəməxsus səciyyəsi tarixi aspektdə araşdırılmalıdır. (17,10)

Aydın ki, normalılıq təkcə fonetik səviyyədə özünü göstərmir. Leksik səviyyədə, daha dəqiq və konkret desək, frazeoloji səviyyədə də özünü göstərir. Lakin frazeologiyada variativlik dilin leksik səviyyədə normasının pozulmasına gətirib çıxarır. V.L.Arxañgelski frazeoloji vahid komponentlərinin qarşılıqlı əvəzlənməsini, yəni variativlik xüsusiyyətinə malik olmasını normanın pozulması hesab edərək yazır: “Frazeoloji vahidlərin bəzisi məlum çərçivədə sözün birinin sinonimlə və ya semantik ekvivalenti ilə, və ya ümumiyyətlə eyni semantik sıraya aid olan sözlə əvəzlənməsinə yol verir. Sabit frazada adətən belə əvəzlənmə normadan kənara çıxma sayılır və substitut sözlərin məna oxşarlığı nə qədər yaxındırsa, onda normadan kənara çıxma daha azdır”. (15)

Dildə variativliyin mövcud olması norma problemi ilə bağlı olduğu göstərilir. Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq. Fikrimizcə, dilin normalılığı hər nə qədər sabitliyi ifadə edirsə, variativlik bir o qədər dil vahidlərinin müxtəlifliyini ehtiva edir. Lakin bu müxtəlifliyin özündə də bir eynilik və oxşarlıq mövcuddur. Bu da norma və variativlik arasında əlaqə yaradır. Qeyd etdiyimiz səbəblərdən dolayı

dildə norma və variativlik problemi müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bir qism tədqiqatçılar variativliyin dil normasının pozulması hesab etsələr də, digər qismi isə, əks fikir irəli sürmüşlər. Frazeoloji səviyyədə variativlikdən bəhs etmişkən qeyd etməliyik ki, D.A.Şahbaqovanın “Frazeoloji vahidin variantları norma ilə təsdiq edilir və onun “müdafiə” funksiyasının təsiri altına düşür (12,168) fikri frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunan variativliyin əslində əsas xüsusiyyəti olması fikrini təsdiqləyir.

S.Q.Qavrin “Frazemaların leksik tərkibinin dəyişdirməsi normadan kənara çıxma, anomaliya sayılır, o müxtəlif mənə və emosional çalarları metaforik frazemalar vasitəsilə ötürən təbii qanuna uyğunluqdur” (14,48) fikrini irəli sürmüşdür və fikrimizcə, burada müxtəlifliyin, variativliyin hansı formada çıxış etməsinə diqqət etmək lazımdır. Hər hansı frazeologizmin ifadə etdiyi semantika struktur baxımdan fərqli formalarda ifadə olunursa, bizcə, burada variativlikdən daha çox ortaq motiv əsas götürülməlidir. Bəllidir ki, folklorun bir sıra janrlarında ortaq motivlər fərqli formalarda təzahür edə bilər. Nümunə üçün deyək ki, “Koroğlu” dastanının müxtəlif variantları mövcuddur, bu özlüyündə dastanın variativliyini ehtiva edir. Lakin ortaq motivdən istifadə edib onu dəyişdirməkdən əlavə, fərqli şəkildə işlənməsi, burada sadəcə motivin eyni olması, fikrimizcə, variativlik sayılmamalıdır. Bu dediklərimizi frazeoloji vahidlər üzərində izah edək: Azərbaycan dilində işlədilən “Romadan olarkən romalılar kimi hərəkət edin” və “Palaza bürün, elnən sürün” kommunikativ frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən eyni motivi ifadə edirlər. Bu zaman belə bir sual yaranır. Semantik eynilik dil vahidinin variativliyi hesab olunmalıdır mı? Bu tip nümunələrə ingilis dilində də rast gəlmək mümkündür: “The good die young” və “The best of men can not suspend their fate” frazeologizmləri eyni mənanı – “Yaxşılar dünyanı daha tez dünyadan köçər” mənasını müxtəlif formalarda ifadə edirlər.

Biz o halda leksik (eyni zamanda qrammatik və struktur) səviyyədə variativliyi qəbul edirik ki, bu zaman yalnız müəyyən söz və ifadə fərqlənsin – başqa sözlə əvəzlənsin, yaxud ixtisar olunsun: *A cursed cow has short horns* – A

wicked cow has short horns (*Vurağan inəyin buynuzu qısa olar*). Bu deyilənlərlə bağlı növbəti fəsillərdə ətraflı olaraq danışacağıq.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizin davamı olaraq M.Zöhrab-Məcid frazeoloji vahidlərin variantlılığından bəhs edərkən söylədiyi aşağıdakı fikirlərə nəzər yetirək. Müəllif yazır: “Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin variantlıq dərəcəsi FV-nın monolitliyi və bütövlüyündən asılıdır. Deyilənlərin təsviri üçün əvvəlcə Azərbaycan dilinin aşağıda adları çəkiləcək omonim-frazeologizmləri araşdıraraq. Məsələn, *ayağı düşmək* frazeoloji vahid olaraq *təsadüfən harasa getmək* mənasını kəsb edir və *ayaq* ismi bu mənada yol və yön (istiqlalət) leksemləri ilə variasiya edir. Eyni zamanda *yüngül əli olmaq* mənasında *ayağı düşmək* frazeologizminin heç bir komponenti variasiya etmir. Həmçinin “dil tökmək” (yalvarmaq), “dil ağız etmək/eləmək” (üzr istəmək), “kimi isə dilə tutmaq” (inandırmaq), “əl-ayaq vermək” (kömək etmək), “gözü su içməmək” (inanmamaq, şübhə ilə yanaşmaq), “gözü götürməmək” (qibtə etmək, nifrət etmək) və s. kimi frazeologizmlərin birmənalı qeyri motivləşdirilmiş komponentlərinin variasiya etməsi müşahidə edilmir”. (23,62-63)

Burada əsas məsələ variativliyin yaranması üçün frazeoloji vahidin komponentlərini təşkil edən sözlərin frazeoloji cəhətdən birləşmiş məna ifadə etməsidir. Əgər leksem və semada sözü gedən məna yoxdursa, o zaman heç bir variativlikdən söhbət gedə bilməz. M.Zöhrab-Məcid ingilis dilində *front*, *foot* və *cheek*, Azərbaycan dilində isə, ön, baldır, yanaq kimi sözləri nümunə gətirərək, bu isimlərin birləşmiş frazeoloji mənaya malik olmadığı üçün frazeoloji vahidlərdə variasiya yarada bilməməsini göstərir. Qıç, ayaq, daban – leq, *foot*, *heel* sözlərinin isə bu mənaya malik olaraq frazeoloji variasiyalarda iştirak edə bildiyini qeyd edir. Bir daha aydın olur ki, əslində, frazeoloji vahidlərdə variativlik sözün məna tutumu və üslubi xüsusiyyəti ilə sıx bağlıdır.

İngilis dilin atalar sözlərinin müxtəlif səviyyələr üzrə variantlılığına bir neçə nümunə əsasında baxaq:

None is blind as they who will not see // None so blind as those who won't see // There are none so blind as those who won't see – Əsl kor o deyil ki, o heç nəyi görmür. Əsl kor odur ki, o heç nəyi görmək istəmir.

A man can die but once // A man can only die (or can die but) once – Əsl kişi bir dəfə ölər, min dəfə yox.

The leopard can not change his (its) spots // The leopard does not change his spots // Can the Ethiopian change his skin, or the leopard his spots? – Qozbeli qəbir düzəldər.

Like mother, like child (daughter) // Like parents, like children // Like master, like man // Like cow, like calf // Like priest, like flock // Such master, such servant // Like teacher, like pupil – Anası necədirsə, balası da (qızı da) elədir // Ustası necədirsə, şagirdi də elədir // müəllimi necədirsə, şagirdi də elədir // Ağası da nökəri kimidir və s.

A dead men don't bite // A dead man does not bite // A dead man does no harm // A dead man bites not // A dead man can not bite // Dead men don't bite (or tell no tales) – Ölü dişləməz (qisas almaq mənasında).

Yuxarıda verdiyimiz nümunələr bir daha dilin daxilində bir (frazoloji) vahidin müxtəlif variantlarda işlənməsi zamanı ortaya çıxan ümumi mənzərəni və dissertasiya işinin bu fəslində qeyd etdiyimiz müddəaların məntiqi nəticəsini özündə əks etdirir.

II FƏSİL.

KOMMUNİKATİV FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN

VARIATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin leksik səviyyədə variantları

Frazeoloji vahidlərin yaranması haqqında fikirlər hələ də bir çox dilçilər arasında mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Amma, buna baxmayaraq, müxtəlif dil materialları əsasında frazeoloji vahidlərin hərtərəfli tədqiqatını aparmaq fikirləri özünü son dövr tədqiqatlarında doğrurmaqdadır. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların gəldikləri qənaətlərə görə frazeoloji birlik, frazeoloji qovuşmadan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlər arasında əlaqə zəif olur. Frazeoloji vahidləri təşkil edən ayrı-ayrı vahidlər struktur cəhətdən birləşmirlər. Bu qəbildən olan vahidlər semantik cəhətdən sıx bağlı olur.

Əşyanın və ya hərəkətin əlamətini deyil, onun bütövlükdə adını bildirir. Bu baxımdan frazeoloji qovuşma tamamilə müstəqilləşmiş nitq vahidi kimi formalaşır. Bu tipli frazeoloji birləşmələrdə komponentlər çox möhkəm sıx əlaqədə olub “qovuşur” və semantik cəhətdən qətiyyən bölünmür. Cümlə şəklində formalaşmış və sabitləşmiş frazeoloji vahidlər isə predikativ frazeoloji vahidlər hesab olunur. (1, 313-314).

Mübahisə predmeti olaraq qalan digər məsələlərdən biri də frazeologiyanın özünün predmeti məsələsidir. Yəni idiomların, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, hikmətli və ya qanadlı sözlərin frazeologiyanın tərkib hissəsinə qatılması məsələsidir. Belə ki, adlarını qeyd etdiyimiz bu nümunələrin frazeoloji vahidlərin tərkib hissəsinə nə dərəcədə aid edilib-edilməsi məsələsi problem olaraq qalmaqdadır.

Müxtəlif sistemli dillərlə bağlı olaraq M.Mirzəliyevanın türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemləri ilə əlaqəli apardığı tədqiqat əsərində də çox maraqlı fikirlərə rast gəldik. M.Mirzəliyeva yazır: “Türk dillərinin frazeologiyasının həm diaxron, həm də sinxron planda dəfələrlə tədqiq olunmasına

baxmayaraq, bu günə kimi hələ də bir çox məsələlər mübahisəli qalmış və öz həllini tapa bilməmişdir.

İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada frazeologiyanın öz xüsusi yeri olmamış, ondan ya, “leksikologiyanın bir qolu kimi danışılmış, ya da ən uğurlu halda o, həmin bəhslə yanaşı öyrənilmişdir. Bu da ilk növbədə frazeologiyanın sərhədləri-nin dəqiqləşdirilməsi, onun dilqanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının üzə çıxarılması, ona məxsus kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsindən irəli gəlir” (3, 19).

Tədqiqatçılar arasında yaranmış fikir ayrılığı nəticəsində frazeologiya “dar” və “geniş” mənada işlənir. Yalnız bir ad bildirən sabit birlşmələr frazeologiyada “dar” mənada işlənir. Atalar sözləri, idiomlar, zərb-məsəllər, qanadlı və ya hikmətli sözlər geniş mənada işlənən frazeologiya aiddir.

Geniş mənada işlənən və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz məfhumların frazeologiyaya daxil edilməsi məsələsinə tədqiqatçı Z.Əlizadənin öz xüsusi baxışları var. Z.Əlizadəyə görə linqvistik və ekstralingvistik amillər leksik-semantik əsasla atalar sözləri, zərb məsəlləri frazeologiyaya daxil etməyə iman verir. Metaforlaşma dərəcəsinə görə onları üç qrupa ayırmaq olar. Təkcə idiomları frazeologiyanın obyektinə hesab etməklə kifayətlənmək olmaz.

Elə idiomlar var ki, onların mahiyyətini açmaq üçün bir və ya bir neçə cümlənin tətbiqi lazım gəlir. Mürəkkəb semantik – sintaktik vahid kimi çıxış edən atalar sözləri və məsəllər də həmin əlamətlərə malikdirlər. Onlar mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrdə müxtəlif cümlə üzvləri funksiyasında çıxış edə bilirlər (4, 14).

F.Fərhadov yazdığı tədqiqat əsərində Z.Əlizadənin fikirlərini, nəticələrini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək yazır:

“Z.Əlizadə elmi araşdırmaların yekunu olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlir: Atalar sözləri və məsəllər frazeologiyanın xüsusi qatını təşkil edir. Onlar emosional – ekspressiv mənalarla müxtəlif münasibətlərdə ola bilirlər. Frazeoloji sistemə daxil olan sözlərin daxili forması dəyişilmiş olur. Ayrı-ayrı sözlərin semantik yükü azalır, onlar daha çox ümumi məna daşımağa başlayırlar. Dilin

frazeoloji vahidləri hər bir milli dilin özünəməxsusluqlarını əks etdirir. Tam metoforikləşmə nəticəsində atalar sözləri və məsəllər söz-anlayışa və cümlə-anlayışa uyğun gəlir. Söz – anlayışa ekvivalent olan atalar sözləri və məsəllər insanın xüsusiyyət, davranış və tipini müəyyənləşdirir. (2, 12).

İngilis dilinin frazeoloji tərkibi özünün məzmunu və statistik çalarlarına görə çox rəngarəngdir. Frazeologiya xalqın yumorunu, onun mənəvi idealını və ictimai təcrübəsini saflaşdıraraq müxtəlif dövrlərin izlərini əks etdirir. Frazeologiya həm danışq dilinin, həm də ədəbi dilin funksional üslublarına xas olan saysız ifadə və birləşmələrini özündə birləşdirir. Dilin inkişaf səviyyəsi bir qayda olaraq, həm də frazeologiyanın zənginlik dərəcəsini müəyyənləşdirir. İngilis dilində də bunun şahidi ola bilərik.

Frazeologiyanın əsasını atalar sözləri, məsəllər, professional ifadələr, aforizmlər, məcazlar, obrazlı ifadələr təşkil edir.

Atalar sözləri mübahisəli məsələlərdən olub dilçilik ədəbiyyatında o qədər də geniş işıqlandırılmayıb. Bununla belə, atalar sözü dilçilər üçün böyük maraq kəsb edir. Belə ki, leksika, qrammatika, fonetika, dil tarixi sahələrində bir sıra xarakterik dil hadisələrini, atalar sözlərinin materialı əsasında izah etmək olar. Atalar sözlərinin öyrənilməsinin nəzəri marağı ilə yanaşı, həm də praktik əhəmiyyəti var. Atalar sözləri dilin bütün aspektləri üzrə bütün praktik sahələrdə istifadə oluna bilər. Atalar sözləri həm də xalqın məişətini, onun milli xüsusiyyətlərini, həmçinin də dilin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Atalar sözləri və məsəllər frazeologizmlərin xüsusi bir növü olub, frazeoloji materialdır. Başqa frazeoloji birləşmələrdən atalar sözlərinin fərqi budur ki, bunlar cümləyə onun bir üzvü kimi daxil olan birləşmələr olmayıb, sadə və ya mürəkkəb ola bilən bütöv bir cümlədir.

Frazeologizm kimi atalar sözləri və məsəllər özlərinin sabit xarakteri ilə fərqlənir. Uzaq keçmişdə yaranmış atalar sözləri, əksər hallarda qədim dövrdə daşdıqları mənada işlənilirlər. Dildən-dilə, nəsildən-nəsilə keçə-keçə onlar sözlərdəki sərbəst əlaqəni itirmiş, qeyri-sərbəst, bölünməz olmuş, uzun müddət dildə özlərinin semantik xüsusiyyətlərini saxlayaraq qalmışlar.

Atalar sözlərinin sabitliyini ilk növbədə onların semantik xüsusiyyətləri sübut edir. Müəyyən tarixi dövrdə yaranmış və yüzilliklər boyunca dəyişməz qalaraq atalar sözləri öz mənası ilə xalqın uzaq tarixi keçmişinin ən müxtəlif sahələrini əks etdirir. Məsələn,

“A cheerful wife is the joy of life” (Şən arvad həyatın yaraşığıdır);

“Truth will conquer” (Haqq yerini tapar);

“Wash your dirty linen at home” (Evin sirrini çölə vermə).

İngilis dilində atalar sözləri ilə yanaşı idiomlar da tədqiq olunur. Bu zaman onların oxşar və fərqli cəhətləri nəzərə çarpır. İdiom özünəməxsus mənası ilə fərqlənən frazeoloji vahiddir. İdioma daxil olan ayrı-ayrı sözlərin köməkliyi ilə onun mənasını anlamaq çətindir.

Atalar sözləri və məsəllərin bir qrupu, aforizmlər, qanadlı sözlər və sitatlar frazeoloji ibarələr sinfinə daxil edilir. Bu vahidlərin əsas əlamətdar xüsusiyyəti onların cümlə şəklində qurulması, hansısa başqa bir cümlənin deyil, bütövlükdə mətnin və ya mətn parçasının daxilində obrazlılığı və emosionallıq çalarını artırmaq üçün işlədilməsi ilə bağlıdır. Nümunədəki, atalar sözləri cümlə üzvü ola bilmir, ayrıca tam cümlə kimi mətnin təşkilində iştirak edir:

Many hands make light work – El gücü-sel gücü;

No fence against a fall – Olacağa çarə yoxdur;

Wealth is nothing without health – Neynərəm qızıl testi ki, içinə qan qusum.

Atalar sözləri şifahi olaraq nəsildən-nəsilə keçərək, hələ yazı meydana gəlməmişdən belə xalq müdrikliyinin göstəricisi olmuşlar. Bundan başqa ingilis monastır ları çox böyük maraqla latın və yunan yazıçılarının əsərlərini toplayıb öyrənirdirlər və xarici mənşəli atalar sözü və məsəllər ingilis dilinə tərcümə edilərək, milli əsərlərin çap olunduğu kitabların səhifələrində meydana çıxırdı.

Atalar sözlərindən saysız idiomlar, frazeoloji birləşmələr əmələ gəlmişdir və müasir dövrdə onlar atalar sözlərindən kənarda işlədilmir. Eyni zamanda, bu fakt həm də atalar sözlərinin dilin frazeoloji fondunun zənginləşməsində mühüm rol oynadığını sübut edir. Atalar sözləri bir tərəfdən frazeologiyanın bir qolu olaraq, onun tədqiqat obyektinə daxil olur, digər tərəfdən isə bir çox sabit söz

birdləşmələri atalar sözləri tərkibindən ayrılaraq sərbəst işlənilib dilin frazeoloji tərkibini zənginləşdirir.

Dil hadisəsi olan atalar sözləri frazeoloji tərkibə daxildir və xüsusi qrupda tədqiq olunur. Atalar sözləri eyni zamanda müxtəlif nöqteyi-nəzərdən həm dilçinin, həm də ədəbiyyatşünasın tədqiqat obyektinə ola bilər. Belə ki, atalar sözlərinin eyni zamanda həm folkloristika, həm dilçilik, həm də stilistika nöqteyi-nəzərindən tədqiq olunması atalar sözləri haqqında təsəvvürləri genişləndirir və onların spesifik xüsusiyyətlərinin açılmasına təkan verir.

Sonralar atalar sözlərinin işlədilməsinin yüksək cəmiyyətdə pis tərbiyənin əlaməti hesab edilməsi ilə əlaqədar, onlara maraq azalmış və atalar sözləri yaxşı tərbiyə olunmuş və təhsil almış adamların nitqində öz yerini tapmamışdır.

İndiki dövrdə ingilis-amerikan ədəbiyyatında atalar sözlərinə xüsusi olaraq həsr edilmiş işlər çox azdır: alimlərin atalar sözlərinə dair fikirlərinə yalnız idiomatik lüğətlərin və ya atalar sözləri məcmuələrinin giriş hissələrində rast gəlmək mümkündür.

Atalar sözləri fikir və hisslərini öz sözləri ilə ifadə edə bilməyib, atalar sözlərindən istifadə etməyə məcbur qalan ağılsız adamlar tərəfindən işlədilən ifadələrdir (10, 134).

Atalar sözləri şablon, çeynənmiş frazalar, öz fikirlərini aydın, dəqiq və səmimi ifadə etmək istəyən adamlar üçün qaçılması zəruri olan ifadələrdir.

Çox tez-tez atalar sözlərinə idiomlar məcmuəsində rast gəlmək olar. Bu fakt qeyd olunduğu kimi, xarici tədqiqatçılar tərəfindən “idiom” termininin geniş şərh olunması ilə bağlıdır. Belə məcmuələrdən birində aşağıdakı tərifə rast gəlmək olar: İdiom məlum atalar sözü olub, özündə nəsihət, ibrət əks etdirir və standart formada şəxsə və zamanda minimal dəyişikliklə ifadə olunur.

Atalar sözləri və idiom bir-birindən asılı olmayan, hərəsinin öz tərfi, xarakterik əlamətləri və bütün frazeoloji vahidlərə xas xüsusiyyətləri olan frazeoloji qrupun vahidləridir. Atalar sözü və idiom eyniləşdirilməmişdir, belə ki, onlar dilin frazeoloji tərkibinin ayrı-ayrı qruplarını təşkil edirlər, idiom nominativ vahid olduğu halda, atalar sözləri kommunikativ frazeoloji vahiddir.

Maraqlıdır ki, idiomların çoxu etimoloji cəhətdən bu və ya digər atalar sözü ilə bağlıdır, daha doğrusu, hər bir dildə atalar sözləri və məsəllərdən törənmiş nəzərə çarpacaq sayda idiomlar mövcuddur.

Bəzən tədqiqatlarda idiomun tərifini verərkən onun mənasının, komponentlərinin mənalarına əsasən müəyyən edilməsi qeyri-mümkün hesab edilir (11, 67).

Lakin bir çox atalar sözlərini nəzərdən keçirərkən onun mənasının elə komponentlərinin mənasından alındığını görə bilərik:

All that glitters is not gold – Hər parıldayan qızıl deyil.

Başqa dildə danışan şəxsə atalar sözünün həqiqi mənası ilə onu təşkil edən sözlərin mənaları arasında hər hansı bir əlaqənin olduğunu təsəvvür etmək çətin olur. *Məsələn, Back may trust, but belly won't və ya Dəliddən doğru xəbər.*

Göründüyü kimi, atalar sözlərinin elə bir hissəsi vardır ki, onların mənasını onu təşkil edən komponentlərin mənasından başa düşmək olmur.

Bizim üçün öz əlamətlərinə görə idiomlara uyğun gələn atalar sözlərini göstərmək mühümdür. İdioma əks olan atlar sözünün mənası bir qayda olaraq, onu təşkil edən sözlərin mənasından asanlıqla başa düşülür. Lakin bəzi hallarda, xüsusilə də atalar sözü hər hansı tarixi faktla, qədim rəvayət və təmsillərlə bağlı olanda və yaxud müasir dövrdə unudulubsa, onun mənasını anlamaq da çətindir.

Atalar sözü dildə hazır yaradıcılıq materialı kimi istifadə olunur, bununla da, o, söz birləşməsi ilə oxşardır. Söz birləşməsi də əksər hallarda cümlə üçün hazır material olur. Atalar sözü həmişə bitmiş bir cümlədir və ona görə də tam, bütöv situasiyalar yaradılmasında işlədilir. Çox nadir hallarda atalar sözü ayrı bir cümlə üzvü olur.

Məhz buna görə də atalar sözü dildə hazır yaradıcılıq materialı kimi istifadə olunur, onlara tez-tez iri lüğətlərdə idiomatik ifadələr sırasında, həm də lüğət adlanan xüsusi atalar sözləri məcmuəsində rast gəlinir.

Atalar sözlərinin böyük qismi hamıya məlum, aydın bir həqiqiliyi əks etdirir. Məsələn,

A friend in need is a friend indeed – Dost dar gündə tanınar;

East or West, home is best – Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı və s. bu kimi atalar sözlərinin doğruluğuna heç bir şübhə yoxdur.

Lakin başqa növ atalar sözləri də var ki, bunların həqiqiliyi mübahisə doğurur. Məsələn, *Charity begins at home – Qarın qardaşdan irəlidir;*

Better to reign in hell, than serve in heaven – Cənnətdə qul olmaqdan, cəhənnəmdə ağalıq etmək yaxşıdır;

Misallardan görünür ki, bəzi atalar sözləri bir qrup adamlar üçün həqiqi ola bildiyi halda, digər qrup üçün tam qəbul edilməzdir. Beləkilə, atalar sözündə əks olunan həqiqilik əxlaqi nöqteyi-nəzərdən adamlar tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilə bilər. Deməli, atalar sözlərində olunan əxlaq, öyüd-nəsihət nisbidir. Eyni bir atalar sözü bir dövr üçün həqiqi olduğu halda, başqa bir dövr üçün köhnəlmiş ola bilər.

Bir çox atalar sözlərini nəzərdən keçirərək bu mövqeyin düzgünlüyünə əmin olmaq mümkündür. Hər bir atalar sözü bəşəriyyətin təcrübəsinin yekunu, nəticəsidir. Atalar sözü bəşəriyyətə qədim dövrlərdən məlum olan xəbərləri çatdıraraq öyrədir. Özündə hər hansı bir nəsihət əks etdirməyən atalar sözünü təsəvvür etmək çətindir.

Atalar sözü bütün hallarda yalnız nəsihət xarakterli olanda deyil, həm də ümumi həqiqiliyi əks etdirəndə nə isə öyrədir. Atalar sözləri və məsəllərin yaranması, yayılması və işlənməsi prosesi bu gün də davam edir. Bir sıra alim, yazıçı, politoloq və müdrik insanlara məxsus cümlələr, ifadələr indi də atalar sözlərinə çevrilərək xalq arasında işlənməkdədir.

Bəzi tədqiqatçılar atalar sözləri və zərb-məsəllərin heç də hamısını frazeologiyaya aid etmirlər. Bunu onunla əsaslandırırlar ki, heç də bütün atalar sözləri və zərb-məsəllərdə metoforikləşmə baş vermir, orada olan fikirlər öz həqiqi mənasında ifadə olunur. Azərbaycan dilində buna bir neçə misal göstərək: *Yüz ölç, bir biç; asta gedən yorulmaz; axtaran tapar: sınıq qabda su qalmaz* və s.

Burada maraqlı olan odur ki, öz həqiqi mənasında işlənən atalar sözlərini və zərb-məsəllərin digər dillərə, məsələn, ingilis, fransız, rus və s. tərcüməsini verdikdə ekvivalentlikdən daha çox həqiqi tərcüməyə fikir verilir. Burada isə

frazeologizm-lərdən söhbət belə gedə bilməz. Çünki, frazeologizmlərin özünəməxsus xüsusiyyət-ləri vardır ki, buraya metafirikləşmə, ekvivalentlik, məcazilik və s. daxildir. Məsələn:

Yalan ayaq tutar yeriməz. Kor tutduğunu buraxmaz. Ucuz ətin şorbası olmaz və s.

Bütün bunlar barədə F.Fərhadov yazır: “Müxtəlif sistemli dillərdə, Azərbaycan, rus, ingilis, fransız dillərinin materialları əsasında frazeoloji sistemin lingvistik təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, frazeologiya hər bir xalqın özünəməxsusluqların, adət-ənənələrini, coğrafi mühitini, iqlim şəraitini özündə əks etdirən yaradıcılıq nümunəsidir. Məhz ona görə hər hansı bir xalqın frazeoloji yaradıcılığını başqa bir dildə dəqiq ifadə etmək qeyri-mümkündür.

Frazeoloji birləşmələrin məzmununu başqa dildə təxmini ifadə etmək və ya qarşılığını, ekvivalentini vermək mümkündür. Məsələn:

1. *Axırı yaxşı olar* – (Azərbaycan dilində) – *Better late than never* (ingilis dilində); *Лучше поздно чем никогда* (rus dilində).
2. *Gülmə qonşuna, gələr başına* (Azərbaycan dilində) – *He смеётся над соседом, с тобою тоже может что-то случиться* (rus dilində), - *Make onether`s misture your say* (İngilis dilində) və s. (3, 14).

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlərə məxsus olan xarakterik xüsusiyyətlər, sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Əgər sərbəst söz birləşmələrindən hər hansı bir dilin sintaktik qanunauyğunluqları öz əksini tapırsa, onlar sintaktik baxımdan da komponentlərə ayrılaraq təhlil də oluna bilirlər. Məhz belə birləşmələr tarixi inkişafın müəyyən dövründə yaranaraq inkişaf edir, müəyyən zaman kəsiyində nitq prosesində formalaşır və yeniləri ilə əvəz oluna bilir. Amma sabit söz birləşmələrində, bu xarakterik xüsusiyyətlər mövcud deyildir. Doğrudur, onlar da dilin inkişafının müəyyən pilləsində yaranır, lakin onları əmələ gətirən, komponent-lər sərbəstliyə malik deyillər, keçici səciyyə daşıyırlar.

Bu barədə Y.Seyidov yazır: Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər, öz əvvəlki mənələrindən az və ya çox dərəcədə uzaqlaşırırlar, onların mənələri birləşmələrin ümumi mənası formunda itir, hissedilməz olur və beləliklə, bu sözlər

birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Səslər yığışaraq sözlər əmələ gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi, belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir mənə, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir, bir qədər irəli getsək, demək olar ki, onlar birləşmələrin daxilində heç bir məfhum ifadə etməyən “mənasız” formalara çevrilir, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənələrə malik olurlar (5, 46)

Frazeoloji vahidlərin əsas müəyyənedici xüsusiyyəti kimi sabitlik frazeologizmlərin işlənmə sabitliyində özünü göstərir. Bu sabitliyin pozulma ehtimalı olduğuna görə bəzən nisbi sabitlik də adlanır.

N.N.Amasova frazeoloji vahidin əsas xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsini, idiomatikliyini, mahiyyətini və bunların sadəcə olaraq dildə təkrar edilən ənənəvi birləşmələrdən fərqlərini tam genişliyi ilə öz monoqrafiyasında dolğun şəkildə işıqlandırmışdır. O, ingilis dili materialı əsasında “frazeologiya və kontekst” məsələsini də geniş şəkildə işıqlandırmışdır ki, bu da dilin frazeoloji təsnifində əsas meyarlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şübhəsiz ki, sabitliyin frazeoloji vahidlərin əsas müəyyənedici xüsusiyyəti kateqorial əlamətinin olmasıdır. Təsadüfi deyildir ki, dilin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir dövrümüzdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və ya ondan uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə məhz frazeoloji vahidin komponentki mövcudluğunu saxlayır, yəni müstəqil söz kimi işlənməsə də frazeoloji vahidin sabitliyi gücünə dildə mühafizə olunub qala bilmişdir.

Frazeoloji vahidin sabitliyi dörd səviyyədə öz əksini tapır:

1. Fonetik səviyyə;
2. Leksik səviyyə;
3. Morfoloji səviyyə;
4. Sintaktik səviyyə.

Yuxarıdakı bölgədə verilmiş bütün səviyyələrə toplu şəkildə götürüldükdə, onların sabitliyini sübut etmək mümkün olur.

Frazeoloji vahidlərin məna sabitliyi onların ən mühüm əlamətlərindən bir sayılır. Bu da məlumdur ki, onlar nitq prosesində yarılmır və ya yaranmır. Yalnız danışan şəxs frazeoloji vahidləri canlandırır.

Söz birləşmələrinin sabitliyi bu birləşmələri əmələ gətirən komponentlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən yaranır. Bunun nəticəsində isə frazeologizmləş-mə baş verir. Onu da qeyd edə ki, bu həm birləşmə, həm də cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi xarakter daşıyır.

Bütün bunlara baxmayaraq, sabitliyi frazeoloji vahidlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsində heç bir halda yeganə meyar və ya əsas kateqorial əlamət kimi götürmək düzgün hesab edilmir.

Sabitlik müxtəlif səciyə daşıyır. E.N.Tolikina vurğulayır ki, əsas sayılmağına baxmayaraq, frazeologiyanın tərkibini müəyyənləşdirməkdə mütləq xüsusiyyət kimi qəbul oluna bilməz. Bu zaman ondan heç də az əhəmiyyətli olmayan digər amillər, xüsusilə semantik meyarlar da diqqət mərkəzində olmalıdır. (11, 25)

Deməli, sabitlik frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti olsa da, onların mövcudluğunu, varlığını şərtləndirən yeganə xüsusiyyət deyildir.

Ç.Luvsanjavın da qeyd etdiyi kimi, frazeologizmlərin sabitliyi nisbi məfhumdur. Frazeoloji vahidlərin mənası və leksik tərkibi dilin inkişaf prosesində həm darıa, həm də genişlənə bilər. Bunun nəticəsində də paralel tərkiblər – formal və məna variantları meydana gəlir. (14, 29)

Frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial elementlərindən biri də idiomatiklikdir. Bu bütün dilçilər tərəfində qəbul edilmiş ənənəvi əlamətdir. Doğrudan da, idiomatiklik meyarı frazeoloji vahidlərin təsnifatında mövcud olan qeyri-müəyyənlikdə yaxa qurtarmağa imkan verir.

İdiomatiklik zamanı birləşmə və cümlənin mənası onu əmələ gətirən sözlərin mənalarından ayrılır. İdiomatikliyin müəyyənəddici xüsusiyyəti kimi bəziləri komponentlərdən birinin məcazlaşmasını, bəziləri isə birləşmənin semantik bütövlüyünü, sözə ekvivalentliyini əsas götürür. A.Smirnitski belə hesab edir ki, sözə ekvivalent olmayan söz birləşmələri heç frazeoloji vahidlər də deyildir. (11, 32)

Frazeoloji vahidlərin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun sintaktik vəzifəsi və sintaktik mövqeyi ilə əlaqəlidir. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər cümlədə vahid bir üzv kimi çıxış edir. Bu da onları əmələ gətirən sözlərin, yəni komponentlərin parçalanıb ayrılmasına heç cür imkan vermir və nəticədə bir cümlə üzvü kimi çıxış etməli olur.

S.O.Kartsevskiy dil işarəsinin təbiətinin bir maraqlı özəlliyinə diqqət yetirərək, “işarələyin (səslənmənin) və işarələnənin (funksiyanın, anlamın) daim “sürüşkənlik” nümayiş etdirdiyini qeyd etmiş və bildirmişdir ki, potensial olaraq istənilən dil işarəsi assimetrik dualizm prinsipinə uyğun olaraq, həm sinonim, həm də antonim ola bilər. Bu isə ilk növbədə, işarələnənin daim daha yeni və fərqli işarələrlə işarələnmək tendensiyası nümayiş etdirməsinə bağlıdır. (16,90)

F.P.Filinin bildirdiyi kimi, “variantlıq dil təkamülünün labüd şərtlərindən biridir. Belə ki, məhz variantlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, müəyyənləşməsi” dilin inkişafını mümkün edir. (12, 19)

Dilçilikdə frazeoloji vahidin mənasının tam ortaqlığı, eyniyyət təşkil etməsi dedikdə mənanın tam formada üst-üstə düşməsi və üslubi cəhətdən eyniyyət təşkil etməsi nəzərdə tutulur. Bu da o deməkdir ki, üslubi cəhətdən frazeoloji variantlar bir-birini kontekstdən asılı olmayaraq tam mənada əvəz edə bilirlər.

Mahiyyət etibarilə variantlıq semantik dəyişimi labüd etmədiyi halda, bu və ya digər komponentin əvəzlənməsinin ümumi semantik tutumda az və ya çox dərəcədə məna konnotasiyası fərqliliyinə yol açması artıq sinonimiya hadisəsinə doğru keçidin təsbit edilməsinə imkan verir. Eyni bir idiomun variantlarının heç bir ümumi leksik invariantının olmaması mümkünsüzlüyü mövqeyindən çıxış edən A.V.Kunin bir çox halda frazeoloji vahidlərin eyniliyi açıq-aydın pozulduğunu və bir çox (frazeoloji) tərkiblərə frazeoloji sinonimlər kimi baxılmalı olduğunu göstərmişdir. (9, 7)

Frazeoloji vahidin komponentlərindən biri dəyişikliyə uğradıqda məzmunu dəyişirsə, bu zaman frazeoloji vahidin variantı yox, sinonimi yaranır. Variant o zaman mövcud olur ki, frazeoloji vahidinkomponentlərindən biri başqa sözə əvəz edildikdə məzmununda heç bir dəyişiklik yaranmır.

C.R.Abdullayeva frazeoloji vahidlərin (daha dəqiq desək, emosemiyalı frazeoloji vahidlər) variantlılığından bəhs edərkən qrammatik, leksik, kvantitativ variantlığın adını çəkir. Müəllif leksik variantlığa komponentlərdən birinin və ya bir neçəsinin əvəzlənməsilə, lakin semantik adekvatlığın tam qorunması ilə şərtlənən variantlığı aid edir. Qrammatik variantlığa eyni bir semantik tutuma malik frazeologizmin morfoloji və ya sintaktik fərqliliklərlə təqdim olunması nəzərdə tutulur.

Frazeoloji vahidlər nitqin diskursyaradan elementləri kimi yalnız informasiya ötürməklə xarakterizə edilmir, həmçinin adresata emosional təsir edir, pragmatik funksiyalar yerinə yetirir. Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin elementlərindən biri və ya bir neçəsi aşağıdakı variantlarında çıxış edə bilər:

1) leksik: Məsələn, *need someone or smth. like a fish needs an umbrella / need smth. just as much as last year's snow / need smth. as a dog needs "How d'ye do" / need smth. as a dog needs the fifth leg / need smth. like a fish needs a bicycle / need smth. like a hole in the head / need smth. as one needs another hole in the head / it is as worthless as tits on a boar hog (of absolutely useless) (lüzümsüz bir şey haqqında).*

2) morfoloji: məsələn: *to be blind drunk – to be drunk as a cobbler – to be drunk to premises – to be drunk galley-west – to be drunk as a fish – to drink oneself silly – (həddindən artıq spirtli içki içmək mənasında);*

3) sözdüzəldici: məsələn: *highwayman – highwayrobber ("quldur, soyğunçu, yolkəsən");*

4) konstruktiv: *one doesn't care a straw for anything – one doesn't care a rap – the rest of the world can go hang – someone can wade through any sea – it is all the same for him (her) – one cares for nothing – what does he (she) care! – it's like water off a duck's back - it's nothing to him (her) – (dünya vecinə olmamaq, hər işə laqeyd yanaşmaq).*

Beləliklə, müasir ingilis dilində frazeoloji variativliyin formalaşması bilavasitə nitqdə, diskursda baş verən proseslərlə bağlıdır. Frazeoloji variativliyin əsas mənbəyi impaktların (kütləvi-informativ diskursun iştirakçılarının) təşəbbüsü

ilə müəyyən variantın əmələ yaradılması prosesidir. Müəllif nitqi həmin variantın yaradıcısıdır. O, kommunikativ situasiya yaradaraq frazeoloji vahidlərdən istifadə edir. Bu vahidlərin struktur-semantik və funksional variantlarının formalaşması danışan şəxsin linqvokreativ qabiliyyətindən, hadisələrə və gündəlik real həyat situasiyalarına fərdi yanaşmasından asılıdır.

Frazeoloji variativlik kommunikativ situasiya kontekstinin təsiri altında frazeoloji vahidlərin transformasiya qabiliyyətidir. Bu qabiliyyəti resipiyentlərə – kütləvi informasiyanı qəbul edənlərə təsir göstərmək məqsədilə kütləvi-informativ diskursun fəal iştirakçıları – impaktorlar formalaşdırır. Frazeoloji variant bir bədii əsər kimi xüsusi sözdür. Onun komponentlərində informasiya mövcuddur və o, təsir funksiyası yerinə yetirir.

Danışıq dilində geniş istifadə edilən, kommunikativ situasiyaların çox böyük spektri üçün səciyyəvi olan frazeoloji birləşmələr elə konstruksiyalardır ki, heç zaman onların mövqeyi dəyişmir, müəyyən üzvlər o tərkibdən buraxılsa da, fikri, mənanı qoruyub saxlayır. Kontekstdən təcrid edilsə də, belə bu cür birləşmələrdə aydınlıq görünür, konkret nitq aktını təmin edir.

İnsanın normal nitqinin kommunikativ istiqamətdə məqsədi aşağıdakı kimidir:

- 1) məlumatvermə;
- 2) soruşub-öyrənmə;
- ç) təkid-tələb.

Variativlik müxtəlif formalarda yarana bilər:

a) bir leksik-semantik qrup çərçivəsində: *talk till one is blue in the face (to talk endlessly or till one is tired out without having gained the desired result) → complain / lie [tell lies] till one is blue in the face. Məsələn: They come to despise their colleagues and the public and this results in behaviour such as lying till they are blue in their face;*

b) müxtəlif leksik-semantik qruplar çərçivəsində: *talk till one is blue in the face → drink [take (alcoholic) liquid into the mouth and swallow it] till one is blue in the face; drag one's feet (to act or move very slowly, esp. because one has a lack of*

interest or eagerness) → *drag one's heels*. Məsələn: *There's also considerable evidence that the authorities are dragging their heels in stamping down on the sources of explosives; bore to death (to bore someone) // bore to tears out of one's mind*. Məsələn: *This play's boring me to tears. I'm bored out of my mind with your complaining all the time*.

Misallardan da göründüyü kimi, müasir ingilis dilində frazeoloji variativlik frazeoloji vahidin müxtəlif komponentlərində baş verir

Frazeoloji vahidlərin bir növü olan kommunikativ frazeoloji vahidlərin leksik variantlarının tərkib üzvləri sinonim və ya sinonim olmayan sözlərlə əvəz edildikdə leksik substitutsiya əmələ gətirir.

Leksik variativliyinin əmələ gəlməsində iştirak edən nitq hissələrini fəallığına görə sıra ilə isim, feil, sifət, zərf, əvəzlik, say kimi qruplaşdırıla bilər. Sıralamadan aydın olduğu kimi, leksik variativliyin yaranmasında isim ən fəal nitq hissəsidir. Aşağıda qeyd edilmiş cümlələr kommunikativ frazeoloji birləşmələrdə isimlərin əvəzlənməsi ilə bağlı yaranan leksik variativliyə nümunə kimi göstərilə bilər: *Punctuality is the politeness of kings (princes) – Dəqiqlik kralların mərifət göstəricisidir/ölçüsüdür. To put one's best foot (leg) foremost – Dabanına tüpürüb aradan çıxmaq və s.*

İsimlər variativlik yaradarkən əsasən yaxın mənalı sözlərin iştirakı diqqəti cəlb edir. Ayrı-ayrı kommunikativ frazeoloji vahidlərin təhlili də bunu bir daha sübut edir. Məsələn, *The road (way) to hell is paved with good intentions (Cəhənnəmə gedən yol da xoş niyyətlərlə dolu olur)*. Burada *road* və *way* sözləri “yol” mənasında sinonim kimi çıxış etmişdir. *Road* iki nöqtəni bir-birinə bağlayan məsafədir, *way* isə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün qət etməli olduğumuz zaman, müddətdir. Lakin kommunikativ frazeologizmlərin tərkibində bu iki söz eyni mənada çıxış edərək variativlik yaratmışdır.

It's a cock bull story (or report, tale) (Nə ölüyə hay verir, nə də diriyə pay) nümunəsində *story* (hekayə), *report* (hesabat), *tale* (nağıl) sözləri ayılıqda fərqli mənalar ifadə etsələr də, kontekstə uyğun olaraq həm frazeologizmlərin tərkibində,

həm də kontekstə uyğun olaraq digər söz birləşmələri, cümlə tərkibləri daxilində bir-birini əvəz edə bilirlər.

Kings have long arms (hands) (Kralın əli uzun olur, yəni, kralın imkanları genişləndikcə, onun qisasçılıq hisslərindən qaçmaq olmaz) nümunəsində arm (qol) və hand (əl) isimləri variativlik yaratmaqla yanaşı məcazi mənənin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu nümunədə “əli uzun olmaq” ifadəsi “geniş imkanlara, fərsətlərə malik olmaq” mənasında məcazi formada işlənmişdir.

The labourer is worthy of his hire // The workman is worthy of his hire (İşçi öz məvacibinə/qazancına layiq olur) nümunəsində isə labourer və workman sözləri mütləq sinonim kimi çıxış etmiş və frazeologizmin variativliyinə səbəb olmuşdur.

İngilis dilində elə kommunikativ frazeoloji vahidlər vardır ki, komponentləri arasında həm metoforik mənə daşıyan, həm də mücərrəd mənalı isimlər işlənmişdir:

Nothing is impossible to a willing heart (mind) - Ürəkdən gələn arzunun qarşısını almaq olmaz.

Don't let friendship interfere with work (business) - Dostluğumuz dostluqdur, işimiz də iş.

Kommunikativ frazeoloji vahidlər olan atalar sözlərinin əsas üslubi xüsusiyyətlərindən biri onu təşkil edən leksik komponentlərin əvəzlənməsidir. Bildiyimiz kimi, hər bir frazeoloji vahid özünəməxsus üslubi mənə çalarına sahibdir. Əgər frazeoloji vahid üslubi çalar yaradırsa, atalar sözlərinin komponentləri eyni zamanda leksik vahid və mürəkkəb bütövün bir hissəsi kimi çıxış edə bilər. İngilis dilində kommunikativ frazeoloji vahidlərdə leksik substitutsiya aşağıdakı üsullarla mümkün olur: Assosativ, kontekstual və bədii.

Assosativ üsul ilə kommunikativ frazeoloji vahidlərdə komponentlərin əvəzlənməsinin aparılması zamanı substitusiya edilən komponentin frazeoloji vahidin komponenti ilə eyni leksik-semantik mənə daşdığını ehtiva edir. Bu zaman, frazeoloji vahidin tərkibinə əlavə olunan komponentlər ya sinonim, ya da antonimlərdən ibarət olur. Lakin kommunikativ frazeoloji vahidlər sabit frazeoloji

birləşmələr olduğu üçün onu təşkil edən komponentlərin məzmununda xüsusi dəyişiklik baş vermir:

The person (priest) always christens his own child first – Xaçpərəst din xadimi xristianlığı ilk olaraq öz övladına qəbul etdirir.

A.Kunin də atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edərək ingilis atalar sözləri üçün komponentlərin sabit və dəyişkən variantlı asılılıq xüsusiyyətinə malik olmasını qeyd etmişdir. Komponentləri arasında sabit əlaqəli asılılıq mövcud olan kommunikativ frazeoloji vahidlər geniş yayılaraq tamamilə yeni mənə kəsb etmək xüsusiyyətinə malikdir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərdə leksik variativliyin yaranmasında feil də fəal iştirak edir. Leksik variativliyinin yaranmasında feillərin əvəzlənməsinə dair aşağıda verilmiş bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

As you bake, (make) so shall you brew // As you brew, so shall you bake – Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Before you choose a friend eat a bushel of salt with him – Bir pud duz-çörək yeməyincə dost seçmək olmaz // Before you make a friend eat a bushel of salt with him – Dostluq etmək üçün gərək yüz dəfə onu sınaqdan keçirəsən.

Better belly burst than good drink (meat) lost – Malım xarab olmaqdansa, canım xarab olsun.

Appear (or come) on (or upon) the scene – Görünmək, səhnədə çıxış etmək, gəlmək, aşkar olmaq, meydana çıxmaq.

As if (or like one) riveted (or rooted) to the spot – quruyub qalmaq, donub qalmaq.

Frazeoloji vahidlərin leksik variativliyinin yaranmasında sifətlərin də xüsusi rolu vardır. Bu zaman yaxın və ya əks mənəli sifətlər leksik səviyyədə variativlik yaradırlar:

Better be alone in bad (ill) company – Pis adamlar arasında olmaqdansa yaxşı adamlar arasında olmaq yaxşıdır.

İngilis dilində feillə paralel şəkildə isimlər də frazeoloji vahidlərdə leksik səviyyədə variativliyin yaranmasında aktiv şəkildə iştirak edirlər:

Bear (or) lead a charmed existence (or life) – Təhlükədən nə cürsə xilas olmaq, dözümlü (möhkəm) olmaq.

Calf (or puppy) love – Uşaq vurğunluğu, sevinci.

Zərflərin kommunikativ frazeoloji vahidlərin əvəzlənməsini aşağıdakı nümunələr əsasında müşahidə edə bilərik:

Quick come, quick go // Quickly come, quickly go // Easy come, easy go -Tez gələn tez də gedər.

A staff (stick) is quickly (soon) found to beat a dog with – Köpəyi döymək istəsən dəyəmək tez tapılar.

Cannot (or not be able to) see beyond (or further than) (the end of) one's nose – uzaqgörən olmayan.

Nitq hissələrində saylara leksik variativliyin yaranmasında çox az hallarda təsadüf edilir:

The first blow is half the battle//The first blow is as much as two (İlk zərbə döyüşün yarısı deməkdir//Yaxşı başlanğıc işin yarısı deməkdir).

Atalar sözlərində leksik variativliyin yaranmasında müasir əvəzliliklərin də bir-birini əvəz etməsi öz əksini tapır. Məsələn:

Save me from my friends//Save us from our friends - İlahi, məni dostlarımdan qoru, düşmənlərimdən özüm özümü qoruyaram.

Every (or each) day brings its (own) bread (with it) – Tanrı yaratdığı bəndənin ruzisini də özü ilə göndərir.

During her (or his) Majesty's pleasure – Qanunla qoyulmuş müddətə həbsə salınmaq.

Get (or put) smb. (or smth) on his (or its) feet – kimisə(nəyisə) ayağa qaldırmaq, kimisə (nəyisə) xilas etmək.

Leksik eksplikasiya. Eksplikasiya prosesi nəticəsində söz və ya birləşmə səviyyəli frazeologizmlər genişlənərək cümlə şəklini alır, atalar sözləri və zərb-məsəllərə çevrilir. İmplisitləşmə və eksplisitləşmə prosesləri dilin frazeoloji sistemində qarşılıqlı münasibətdə olmaqla dildə frazeologizmləşmə və defrazeologizmləşmə ilə nəticələnə bilər.

Atalar sözünün tərkibinə əlavə komponentlərin daxil edilməsi leksik eksplikasiya vasitəsilə baş verir. Leksik eksplikasiyanın nəticəsində leksik tərkib genişlənir. Buna baxmayaraq atalar sözlərinin strukturuna heç bir xələl gəlmir. Leksik eksplikasiyada komponentlər, əsasən, giriş sözləri kimi çıxış edərək *məsəl var deyərlər, deyilənə görə, necə deyərlər, məlum olduğu kimi, deyirlər ki* kimi modal ifadəli giriş konstruksiyaları ilə ifadə edirlər. Bu sözlər göstərir ki, zərb-məsəllər və atalar sözləri hamıya aiddir.

Honesty is the best policy – Honesty, they said, was the best policy

İnkar komponentlərin də leksik eksplikasiya zamanı atalar sözlərinə daxil edilməsi də rast gəlinən hallardan biridir. Əgər bir inkar əlavə edilərsə, buna antonim münasibət kimi yanaşmaq olar. Fəqət iki inkar əlavə edilərsə, bu zaman sinonim münasibətlər ortaya çıxar. Məsələn:

Never look (or look not) a gift or given horse in the mouth//A gift horse is not to be looked in the mouth (Bəy verən atın dişinə baxmazlar)

An apple never falls far from the tree // The apple does not usually fall far from tree (Ağacın meyvəsi heç vaxt öz budağından ayrı düşməz).

Dead men tell no tales//Dead men not only tell no tales, they don't dispute tales either (Ölülər heç zaman nəğil söyləməzlər/danışmazlar).

Speak well of the dead//Of the dead say nothing but what is good//Say nothing but good of the dead//Never speak ill of the dead (Ölülər barədə ya yaxşı danış, ya da heç nə danışma).

One's left hand does not know what one's right hand does // Not let one's left hand know what one's right hand does) – Sağ əlin tutduğundan sol əlin xəbəri yoxdur.

Likely enough // As likely as not – Ehtimala görə.

When one comes to think of it // No one comes to think of it // Come to think of it – Əgər fikirləşsək, ağıllı fikirlə.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərin tərkibinə modalizatorların əlavə edildiyini müşahidə etmək mümkündür. Modalizator danışanın nə haqda və necə danışmasına fərqli şəkildə subyektiv-modal münasibət bildirən sözlərə deyilir. Modalizatorların mühüm cəhətlərindən biri odur ki, onlar atalar sözlərinin linqvo-

pragmatik xüsusiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilmək qabiliyyətinə malikdirlər. Məsələn:

1) *If you touch pot, touch penny (Bu dünyada pulsuz heç nə yoxdur).*

If you touch pot, you must touch penny (Bu dünyada pulsuz heç nə yoxdur).

2) *Cut your coat according to your cloth (Ayağını yorğanına görə uzatmaq).*

You must cut your coat according to your cloth.

Nümunələrdən də gördüyümüz kimi, modalizator kimi çıxış edən *you must* birləşməsi ifadəyə daha artıq qətiyyətlilik xüsusiyyəti aşılayır.

Leksik eliminasiya leksik səviyyədə baş verən dəyişikliklərin növlərindən biri olaraq buraxılmış sözlər arasında bir sıra əlavələrin birbaşa bənzərlərinin olmasına xidmət edir və əks əlamət bildirənlər şəklini dəyişir. Kommunikativ frazeoloji vahidlərdə leksik səviyyədə eliminasiyaya aid nümunələrə nəzər salaq:

Old friends and old wine are best// Old friends are best (Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi).

Pigs may very unlikely birds or pigs might fly if they had wings // Pigs might fly (Allah dəvəyə qanad versəydi, o çoxlu damlar uçurardı).

There is no fool like an old fool // No fool like an old fool (Qozbeli qəbir düzəldər).

While the cat is away, the mice may play //The cat is away, and the mice play (Pişik uzaqda olanda siçanlar da mətbəxdə kefedər).

Atalar sözləri müəyyən zaman çərçivəsində bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Qeyd etdiyimiz nüans yalnız atalar sözlərinin qısaldılması nəticəsində baş vermişdir. Bundan əlavə olaraq atalar sözlərinin leksik tərkibinin qısaldılması ilə yanaşı genişlənməsinin də şahidi ola bilərik:

Patience is a virtue//Patience is a greatest virtue//Patience is and always was a virtue (Hövsələ/dözüm də bir qabiliyyətdir).

Like to like // Like will to like // One like thing seeks another (Meşəyə gedən adam özünə uyğun ağac kəsər).

İngilis dilində nida tipli frazeoloji birləşmələr vardır ki, iki və daha artıq elementin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir və hiss həyəcan bildirir. Bu

birləşmələr nidanı əvəz edə bilirlər. Ancaq nida tipli frazeoloji birləşmələr hiss həyəcan bildirsə də, onları adlandıra bilmir. Semantik-struktur, üslubi və kommunikativ-praqmatik keyfiyyətlər nida tipli frazeoloji vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Aşağıda verilmiş ifadələr nida tipli frazeoloji birləşmələrə nümunə ola bilər:

God bless his heart/ God bless! (Allah qorusun)

God forbid you from the evil eyes. (Allah səni pis gözdən qorusun!)

2.2. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin morfoloji səviyyədə variantları

Qrammatik dəyişiklikləri olan variativliyə morfoloji variativlik deyilir. Demək olar ki, morfoloji variativliyə az hallarda rast gəlinir. Morfoloji variativliyin göstəricilərindən biri olaraq -s və ya -es sonluqlarının frazeoloji birləşmədəki isimlərin sonuna əlavə edilməsini göstərə bilərik:

Old wives' fable = old wives' fables - nağıl nağıllar

Pick a hole (və ya holes) in smb's coat - bəhanə axtarmaq yersiz irad tutmaq

Ümumi halda olan isim prepositiv təyin qismində yiyəlik halında olan isimlə əvəz edilir: *Grandfather clock = grandfather's clock – babanın qədim saati; the frog march – the frog's march – bir kəsi nə isə etməyə məcbur etmək və s.* Verilən variantlar sadə və mürəkkəb sözlərin qrammatik modeli üzrə yaranıb. Bununla əlaqəli olaraq bir frazeologizm çərçivəsində morfoloji variativliyin mövcudluğu xüsusi məna kəsb edir. (23,94-95).

Atalar sözlərində morfoloji variativliyə kəmiyyət, cins, feilin halı, növü, zamanı forması, şəkli və sair kateqoriyalar üzrə dəyişikliklərlə xarakterizə olunan söz formalarının bir-birini əvəz etməsi daxildir:

To agree like dog(s) and cat (s) – İtlə pişik kimi dolanmaq.

The belly has no ears // Hungry bellies have no ears (Ac qarının qulağı olmaz).

İngilis dilində morfoloji səviyyədə variativliyin təzahürünü müxtəlif şəkildə müşahidə etmək olar. Belə bir nüansı vurğulamalıyıq ki, ingilis dilində atalar

sözlərinin qrammatik variantlarının sayının kifayət qədər böyük olmadığını nəzərə alsaq, bu fakt atalar sözlərində qrammatik formaların sabitliyi üçün bir sübutdur.

İsimlərin qrammatik variativliyindən danışsaq, qeyd etməliyik ki, bu kəmiyyət formalarının bir-birini əvəz etməsi ilə əlaqəlidir:

Idle folk(s) lack no excuses//Idle folk gets no excuses (Tənbəlin/ işsizlərin bəhanəsini kimsə bağışlamaz).

Feil komponentlərinin bir-birini əvəz etməsi nəticəsində yaranan variantlar ingilis atalar sözlərində daha çox müşahidə edilir. Bundan əlavə olaraq, feilin qrammatik arxaizmləri daha uzun müddət özündə saxlaması halı yalnız ingilis atalar sözləri üçün səciyyəvi olan bir xüsusiyyətdir. Bu halda biz aşağıda verilmiş nümunələrdə üçüncü şəxsin tək halının arxaik və müasir formalarının əvəzlənməsi prosesini göstərə bilərik:

One hand washeth (washes) another

Pride goeth (goes) before, and shame cometh (comes) after. (23, 34)

Feillərin şəkillər üzrə əvəzlənməsi, əsasən, bədii əsərlərdə öz əksini tapır:

Cut your coat according to your cloth (Ayağını yorğanınan görə uzat).

Yuxarıda verilmiş nümunənin bədii əsərlərdə feilin arzu və xəbər şəklində işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn;

That was one thing about her mother steady in money matters, good French method. And Fleur - so far as he knew - cut your coat according to your cloth. (23, 35)

Əmr cümlələrinin ingilis dilində inkar formasında dəyişikliklərini müşahidə etmək mümkündür. Bunun üçün frazeoloji lüğətlərə, bədii ədəbiyyata nəzər salmaq olar. Aşağıda verilmiş nümunələrə nəzər yetirək:

Come in doubt, do not // When in doubt, don't (Tərəddüd etdiyin işdə əlini saxla// Şübhə etdiyin işə girişmə).

Count one's chickens before they are hatched // Don't count one's chickens before they are hatched (Cücəni payızda sayarlar).

Eyni zamanda ingilis dilində feilin əmr formasında olan atalar sözləri feilin vacib formasında olan atalar sözləri ilə əvəzlənərək variativlik yaratmaq

qabiliyyətinə malikdirlər. Bədii əsərlərdə, frazeoloji lüğətlərdə olan nümunələrdən bunu görə bilərik:

Love me, love my dog //You must love me, and love my dog (Məni sevirənsə, mənim itimi də sevməlisən).

Həm Azərbaycan, həm ingilis dilində feil qrammatik məna növündən istifadə edilməsi cümlədəki tələbatdan asılıdır. Çünki feil növünün variantlarının istifadə edilməsi müəyyən dərəcədə ənənəvi şəkildə məhdudlaşmışdır. Məsələn, bədii ədəbiyyatdan götürülmüş misalların birində məchul növün əvəzinə feilin məlum növü işlənmişdir. Belə ki, ənənəvi atalar sözü məchul növdə aşağıdakı kimidir:

A stick is quickly found to beat a dog

When you wish to beat a dog it is easy, sir, to find a stick. (23, 99-100)

Verilmiş nümunələrdən də aydın olur ki, məlum növün əvəzinə məchul növ, məchul növün əvəzinə isə məlum növ istifadə etmək mümkündür.

Eyni zamanda bu fikri gələcək zamanada aid edə bilərik. Yəni, bu, o deməkdir ki, ədəbiyyatlarda bəzi hallarda atalar sözlərində qəti gələcək zamanı qeyri-qəti gələcək zamanla əvəz etmək olar və ya əksinə, qeyri-qəti gələcək zamanda verilmiş atalar sözü qəti-gələcək zamanda istifadə edilə bilər.

Bunu vurğulamaq mütləqdir ki, ingilis dilində atalar sözlərinin morfoloji səviyyədə variantlığında bütün cümlə quruluşu arxaik ola bilər. Aşağıda verilmiş nümunələr ən çox rast gəlinən arxaik konstruksiyalı atalar sözlərinə misal ola bilər:

He that cannot pay, let him pray (Pul xərcləməyi bacarmayan adam qoy, heç olmazsa ibadət etsin).

He that has an ill name is half hanged (Ləkəli ad-sanı olan adam yarı cəzalandırılmış kimidir).

He who wins the end wins the means (Xoş niyyətlə pis əməli də yaxşılığa tərəf yönəltmək olar).

Morfoloji variativliyin müşahidə edildiyi nüanslardan biri də atalar sözündə indiki zamanla keçmiş zamanla müşahidə edilməsidir:

For want of a nail the shoe was lost; for want of a shoe the horse was lost; and for want of a horse the man was lost//For want of a nail the shoe is lost; for want of a shoe the horse is lost; and for want of a horse the man is lost (Mıxın yoxluğu üzündən nal yoxa çıxdı; nalın yoxluğundan at yoxa çıxdı; atın yoxluğu).

It is the last straw that breaks the camel's back// It was the last straw that broke the camel's back (Əgər dəvənin yükünün üstünə bir saman çöpü də əlavə etsən, dəvənin belini qıra bilər).

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, morfoloji variantlığın müxtəlifliyi frazeoloji vahidlərin müxtəlifliyindən və rəngarəngliyindən qaynaqlanaraq frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi üçün şərait yaradır.

2.3. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin struktur səviyyədə variantları

Sintaktik səviyyədə variantlıqda uzlaşan sözlərin semantik-qrammatik qarşılıqlı əlaqələri öz əksini tapır. Bır sıra hallarda qarşılıqlı əlaqələrin ortaya çıxarılması müəyyən praktik çətinliklər əmələ gətirə bilər. Sintaktik variantlardan o halda bəhs edə bilərik ki, qrammatik əlaqələrin bölünməsi və konstruksiyaların ümumi mənası eyni olsun. Sintaktik variantların əlamətlərindən biri də qrammatik mənanın və qrammatik modelin bənzərliyi və söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik uyğunluğudur. Bunu da qeyd etməliyik ki, variativliyin söz birləşməsi səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi daha əsaslı şəkildə baş verir.

İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində atalar sözlərinin xüsusiyyətlərindən biri də onların mətnlərinin müxtəlif sintaktik quruluşdan, fərqli cümlə növlərindən ibarət olmaları ilə diqqət cəlb etməsidir. Atalar sözlərinin mətnlərinə əmr cümlələr, nəqli cümlələr, elliptik cümlələr, müəyyən şəxslə sadə cümlələr, sual cümlələri, hətta mürəkkəb cümlələr də daxildir.

Elliptik cümlələr şifahi nitqdə, əsasən, situasiyalar, yazılı nitqdə isə kontekstsiz müstəqil fikir ifadə edə bilər. Onu da qeyd etməliyik ki, elliptik cümlələr bəzi hallarda nitq şəraitindən, hətta situasiyadan da asılı olur. Elliptik

cümlələrin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, elliptik cümlələr predikativliyə sahibdir, intonasiyaları ilə fərqlənilir.

Latın sözü olub buraxılma mənasını verən ellipsis bir hadisə olaraq müəyyən bir sözün təkrarından qaçmaq üçün deyil. Cümlədə ellipsis hadisəsi eyni bir sözün təkrarı ilə deyil, müəyyən bir məqsədlə bağlı olur. Odur ki, buraxılan üzv yerinə qoyularsa, nəzərdə tutulan məqsədin ifadə tərzini zəifləyir.

İ. Abrametsin fikrincə, ellipsis adı altında çox vaxt elə ixtisar nəzərdə tutulur ki, bu zaman dil daşıyıcılarının şüurunda elliptik, yəni nitq ellipsisindən istifadə vaxtı asanlıqla bərpa olunan tam forma mövcud olur. Nitqdə elliptik frazeoloji vahidlərdən dəfələrlə istifadə olunması isə növbəti mərhələdə dildə paralel mövcud olan tam və qısaldılmış formaların yaranmasına səbəb olur (22, 10)

Elliptik cümlə quruluşlu atalar sözlərində ellipsislər, əsasən, iki səviyyədə öz təzahürünü tapır:

1. Şəkilçilər səviyyəsində ellipsis - cümləbin, ifadənin quruluşundan asılı olmayaraq çox tez bərpa edilir.
2. Söz və ifadə səviyyəsində ellipsis - atalar sözlərində birləşmələrin bir tərəfinin və ya cümlənin bir üzvünün ixtisarıdır. It is never too late (to learn);

İngilis yazıçısı C. Qolsuorsi atalar sözünü ixtisar etməklə yanaşı onun tərkibinə əlavə elementlər artırmaqla variativlik yaratmağın mümkünlüyünü nümunələrlə göstərmişdir: *Their papers he (Soames) noticed, never lost a chance of having a dab at English policy; seemed to think, they could always call the tune for England to pipe to* - *Soms qəzetlərin İngiltərənin siyasətinə ilişmək imkanını əldən buraxmadıqlarını hiss etdi; bəlkə də onlar elə fikirləşirlər ki, İngiltərə onların çaldıqları hava ilə oynayacaq.* Nümunədən də aydın olur ki, müəllif burada birinci hissəni ixtisar edərək “for England to pipe to” ifadəsini əlavə element kimi daxil etmişdir. (19, 19)

Dilçi Conatan Blək vurğulayır ki, atalar sözləri struktur-sintaktik səviyyədə bir neçə variativliyə uğraya bilər:

1. Atalar sözlərinin əsas quruluşu saxlanılır, ikinci hissəsi bütövlükdə dişdirilir - *when the cat is away, the mice will play. When the cat is*

away...Grammaphone going in the kitchen. Gördüyümüz kimi, atalar sözünün əsas quruluşu saxlanılmış, ikinci hissəsi tamamilə başqa bir “Grammaphone going in the kitchen” cümləsi ilə bitmişdir;

2. Atalar sözünün əsas quruluşu saxlanılır, lakin tərkibində bir və ya bir neçə söz dəyişdirilir. Məsələn, The cowl does not make the monk. It is not the hood that makes the monk. Bu nümunələrdə əsas quruluş saxlanılaraq tərkibində bir neçə söz cowl - hood, does not - is not formasında dəyişdirilmişdir;

3. Atalar sözünün forması dəyişdirilir, lakin məna saxlanılır.

He that would have eggs must endure the cackling of hens.

He that would eat the fruit must climb the tree.

He who does not work neither shall he eat.

He who would search for pearls must dive below.

He who would eat the nut must first crack the shell. (10,38)

Nümunələrdən də aydın olur ki, eyni bir atalar sözü müxtəlif yazıçıların əsərlərində dörd formada variativliyə uğrayaraq formaları tamamilə dəyişdirilmiş, lakin məna eyni saxlanılmışdır.

Ellipsis nəticəsində atalar sözlərinin söz birləşməsinə və sözə doğru gedən struktur inkişaf xətti mümkün olur.

Son olaraq kommunikativ frazeoloji birləşmələrin variantlarının əsas meyarlarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- kommunikativ frazeoloji variantlar çox vaxt müəyyən üslubi çalar və üslubi funksiya fərqi olmasına baxmayaraq konkret bir mənanı ifadə edir ;
- kommunikativ frazeoloji variantlar eyni mənbədən törəməklə yanaşı, eyni inkişaf yolunu keçmişdir;
- kommunikativ frazeoloji variantlar müəyyən mətn asılılığı fərqi ilə də olsa, eyni distribusiyaya və ümumi somatic frazeologiyanın assosiasiyalı dil vahidləri kimi təzahür edir.

Kommunikativ frazeoloji variantları kommunikativ sinonimlərdən aşağıdakı cəhətlərə görə fərqləndirmək mümkündür:

1. Kommunikativ frazeoloji variantları istənilən halda bir-birilə əvəz etmək mümkündür. Lakin kommunikativ frazeoloji sinonimlər nisbi xarakter daşıyır, hər zaman bir-birini əvəz edə bilmirlər. Bu da variantlığın əsas şərti olan mətnin ümumi mənasına xələl gətirməmək amilinə ziddir;
2. Kommunikativ frazeoloji variantlar eyni obrazlılıq çalarına malik olduğu halda, kommunikativ frazeoloji sinonimlərdə obrazlılıq eyni olmaya bilər;
3. Kommunikativ frazeoloji sinonimlər quruluş baxımından fərqlənə bilirlər. Variantlarda isə bu fərq olmaya bilər.

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, ingilis dilinin frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. Bu dilin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın, roma, yunan əfsanələrinin, bədii ədəbiyyatın və başqa dillərin rolu olmuşdu. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olduğu üçün ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilinin lüğət tərkibi bibleizmlərlə yanaşı şekspirizmlər və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlərlə zəngindir.

İngilis dilində frazeologizmlərin müəyyən bir qismi İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Amerika mənşəli bu frazeologizmlərin əksəriyyəti amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlərdir. Bunlardan əlavə ingilis dilinin frazeolo-gizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeo-logizmlər də daxildir.

Alınma frazeologizmlərinin bir qismi nisbətən dəyişdirilərək müasir formada ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil edilmişdi. Frazeologizmlərin mənbə müxtəlifliyi onlarda müxtəlif variantların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu variant fərqləri də, dilin bütün səviyyələri üzrə müşahidə edilmişdir.

Dil sistemində mövcud olan frazeologizmlər əsasən bir çox paremoloji vahidlərdən, diaxronik və sinxronik metodların inkişaf nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, bu paremoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan və differensiallaşmamış frazeoloji vahidlər toplusu halda frazeologizmlərin müxtəlif sistemli dillərdə yaranmasına zəmin yaradır.

Bir çox tədqiqat əsərlərində isə frazeologizmlər paremoloji vahidlərlə birlikdə işlədilmiş və tədqiqata cəlb olunmuşlar. Frazeologizmlərin əksər hissəsi, bir çox leksik vahidlərin öz leksik mənalərini itirərək, müxtəlif formalarda birləşməsi və yaxud da fərqli xüsusiyyətlərə malik ayrı-ayrı sərbəst söz birləşmələrinə müxtəlif xarakterli cümlələrin frazeologizmləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Həm paremoloji vahidlərdən, həm də ayrılıqda götürülən sərbəst söz birləşmələrindən yaranan frazeologizmlərin özlərinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri baxımından linqvistik təsvirdə bəzi çatışmayan cəhətləri var. Bu çatışmayan özəlliklər isə, frazeoloji qovuşmaların, frazeoloji uyuşmaların və frazeoloji birləşmələrin struktur semantik fərqliliyi ilə müəyyənləşməsində əyani şəkildə biruzə verir.

NƏTİCƏ

Frazeoloji birləşmələrdə əsasən, komponentlərin hər biri variantlaşa bilir və hər hansı bir dəyişikliyə məruz qalır. Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığından danışarkən qeyd etməliyik ki, variantlıq komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində yaranır və mənaya heç bir xələl gəlmir.

Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sabitliyinin pozulması variantlıq üçün şərait yaradır. Sabitlik çox vaxt nisbi xarakter daşıdığından onun pozulması prosesi davam etdikcə frazeoloji birləşmələrin müxtəlif variantlığı yaranır, yəni variantlıq imkanı çoxalır və nəticədə eyni bir vahidin bir neçə variantı meydana çıxır.

Frazeoloji variantlar artıq dildə mövcud olan hazır vahidlərə analogi surətdə əmələ gəlir. Bu zaman heç bir yaradıcılıq tələb olunmur. Bundan fərqli olaraq, frazeoloji sinonimlik obrazın yeniləşməsi, onun inkişafı və zənginləşməsi nəticəsində meydana çıxır. Sözsüz ki, yaradıcılıq tələb edən bu prosesdə komponentləri ifadə edən sözlərin məna dairəsində, onların ekspressiv-üslubi çalarında yeniləşmələr baş verir.

Variantlaşma prosesində frazeoloji vahid öz məna bütövlüyünü saxlamaqla ifadə dəyişikliyinə, daha doğrusu tərkib dəyişikliyinə məruz qalır. Variantlığı semantik hadisə kimi qəbul etmək olar. Frazeoloji variantlar ümumi mənaya malik olub, obrazlı strukturun, ekspressiv - üslubi çalarlığın bir olması ilə fərqlənir.

Frazeoloji vahidin sabitliyi dörd səviyyədə öz əksini tapır:

1. Fonetik səviyyə;
2. Leksik səviyyə;
3. Morfoloji səviyyə;
4. Sintaktik səviyyə.

Yuxarıdakı bölgüdə verilmiş bütün səviyyələ toplu şəkildə götürüldükdə, onların sabitliyini sübut etmək mümkün olur.

Frazeoloji vahidlərin məna sabitliyi onların ən mühüm əlamətlərindən bir sayılır. Bu da məlumdur ki, onlar nitq prosesində yarılmır və ya yaranmır. Yalnız danışan şəxs frazeoloji vahidləri canlandırır.

Tədqiqat işi müxtəlif leksik-semantik sahələrin ümumidilçilik və müqayisəli tipoloji planda öyrənilməsi, mətn dilçiliyinin, mətnin semantik pragmatikasının araşdırılması, analogi elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün faydalı ola bilər. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyətlərindən biri də budur ki, leksikologiyanın bir sıra aktual məsələlərinin, ümumi və müqayisəli üslubiyyat problemlərinin işıqlandırılmasında, tərcümə nəzəriyyəsi və praktik tərcümədə, mətnşünaslıqda mənbə rolunu oynayır.

Tədqiqatda irəli sürülən elmi və nəzəri müddəalardan, praktiki təkliflərdən həm xüsusi, həm də ümumi dilçilikdə aparılan araşdırmalarda, ali məktəblərdə müvafiq problemlərin tədrisində istifadə edilə bilər. Ali məktəblərin müvafiq fakültələri üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, xarici dildən və ya xarici dilə tərcümə zamanı həmin əsərlərin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün də tədqiqatın əhəmiyyəti az deyildir. Problemin araşdırılması izahlı lüğətlərin tərtibi üçün də tədqiqatın əhəmiyyətli rol oynayacağını göstərir.

Kommunikativ frazeoloji birləşmələrin variantlarının əsas meyarlarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- kommunikativ frazeoloji variantlar çox vaxt müəyyən üslubi çalar və üslubi funksiya fərqi olmasına baxmayaraq konkret bir mənanı ifadə edir ;
- kommunikativ frazeoloji variantlar eyni mənbədən törəməklə yanaşı, eyni inkişaf yolunu keçmişdir;
- kommunikativ frazeoloji variantlar müəyyən mətn asılılığı fərqi ilə də olsa, eyni distribusiyaya və ümumi somatik frazeologiyanın assosiasiyalı dil vahidləri kimi təzahür edir.

İngilis dilinin materialları əsasında deyə bilərik ki, kommunikativ frazeoloji vahidlərdə variativlik üç səviyyədə təzahür edir. Leksik səviyyədə variativlik əvəzlənmə, genişlənmə və eliminasiya formasında müşahidə olunur. Demək olar ki, digər səviyyələrə nisbətə leksik səviyyədə variativlik üstünlük təşkil edir.

Leksik səviyyədə əvəzlənmə dilin sinonim qatının rəngarəngliyi ilə bağlı olaraq bir sıra variativlərin yaranmasına səbəb olur. Bundan başqa dilin inkişafı nəticəsində bir qism sözlər işləkliyini itirərək yeni sözlərlə əvəz olunmuşdur. Bu da dilin frazeoloji qatına təsir edərək tarixən mövcud olmuş frazeoloji vahidlərin tərkibindəki komponentlərin yeniləri ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Leksik səviyyədə əvəzlənmədə iştirak edən nitq hissələri içərisində isim, feil, sifət aktiv şəkildə işlənir. Say isə nitq hissəsi kimi variativlik yaratmaqda passiv şəkildə iştirak edir.

Leksik səviyyədə genişlənmə dedikdə dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin müəyyən qəlib sözlər, giriş konstruksiyaları vasitəsilə genişlənməsi nəzərdə tutulur. Frazeoloji vahidlərin genişlənməsi məişət və bədii üslubda daha aydın müşahidə olunur. Bədii diskursda obrazların dilində kommunikativ frazeoloji vahidlər qeyd etdiyimiz konstruksiyalarla birlikdə işlənərək variativlik yaradır. Bura yazıçının rolunu da nəzərə almaq lazımdır.

Leksik səviyyədə eliminasiya isə hər kəs tərəfindən bilinən, anlaşılan frazeoloji vahidlərin müəyyən komponentlərinin bilərək və şüurlu şəkildə ixtisar olunmasıdır. Bu zaman ixtisar iki formada aparılır. Birincisi, şəkilçilərin ixtisarıdır. İkincisi, isə sözlərin ixtisarıdır. İngilis dili üçün sözlərin ixtisarı daha xarakterikdir.

Dilin morfoloji səviyyəsində variativlik konkret qrammatik kateqoriyalar üzrə reallaşır. Kəmiyyət, cins, feilin növü, zamanı, şəkli və s. kateqoriyalar üzrə həyata keçən dəyişikliklər dildə morfoloji variativləri yaradırlar.

Struktur-sintaktik səviyyədə variativlik digərlərinə nisbətə daha az müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, dilin sintaktik qatı tarixən ən az dəyişikliyə məruz qalan hissəsidir. Sintaktik səviyyədə variativlik söz birləşmələri çərçivəsində müəyyən edilir. Burada söz birləşməsinin komponentləri arasında əlaqənin olması, formal cəhətdən uyğunsuzluğu kimi amillər əsas rol oynayır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, 303 s.
2. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı, Elm, 1981, 211 s.
3. Abbasov A., Məmmədov X., Paşayeva P. Azərbaycanca-ingiliscə paremioloji vahidlər. Bakı, 2018, ADPU nəşriyyatı, 344 s.
4. Allahverdiyeva F. Xarici dilçilikdə variativlik probleminin tədqiqinə dair. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2015, №3, s. 126-132.
5. Atalar sözü və deyimlər. Bakı, Nurlar nəşriyyatı və poliqrafiya mərkəzi, 2007, 320 s.
6. Bağirova S. Atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin təsnifatı. // Filologiya məsələləri, 2012, №7, s. 180-200.
7. Cəlilova X. İngilis atalar sözləri, onların semantik mənalı və Azərbaycan dilində ekvivalentləri. // Filologiya məsələləri, 2014, №2, s. 39-45.
8. Əhmədova X.S. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin lingvistik təhlili və tərümə məsələləri. (Azərbaycan və alman dillərinin materialları əsasında). filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2011, 134 s.
9. Əliyeva Ə. Diliçilikdə variativlik nəzəriyyəsi haqqında//Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, №3, s.128-132.
10. Hüseynov B.Q. Müasir ingilis dilində variativlik (Amerikanizmlər). filol. e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. Bakı, 1995, 265 s.
11. Qurbanova F. Dil variativliyin nəzəri problemləri. //Filologiya məsələləri/ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2015, №1, s. 243-247.

12. Qurbanova F. Dilçilikdə variativlik probleminin tarixi-lingvistik tədqiqinin xülasəsi. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2014, №4, s. 80-91.
13. Qurbanova F.F. Müasir dilçilikdə variativlik hadisəsi. // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, 2014, №2(90), s. 13-15.
14. Qurbanova F.F. Müasir ingilis dilində norma və variativlik. // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, 2015, №1(93), s. 79-82.
15. Məhərrəmov Ş. Müxtəlif sistemli dillərdə variantlıq probleminin səciyyəvi xüsusiyyətləri.//Filologiya məsələləri/Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2014, №1, s. 201-205.
16. Məsmə Z-M. İngilis və Azərbaycan atalar sözlərində eksplikasiya variativliyin təzahürü kimi. // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2015, №4, s. 252-256.
17. Sürek M.B. İngilis dilində feli frazeoloji vahidlərdə variativlik hadisəsi. //Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, 2014, №2(90), s. 10-12.
18. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı, Maarif, 1982, 328 s.
19. Vəkilova D. Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözlərinin fərqli və oxşar mənə xüsusiyyətləri. // Filologiya məsələləri, 2012, №2, s. 137-141.
20. Vəlirzayeva R.B. İngilis atalar sözlərini səciyyələndirən bəzi xüsusiyyətlər. // Filologiya məsələləri, 2012, №10, s. 203-208.
21. Vəliyeva N., Dil vahidlərinin variantlaşması. // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2012, №10, s. 3-12.
22. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. filol. e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2007, 330 s.
23. Zöhrab-Məcid M.Y. Atalar sözlərində variativlik problemi. İngilis və Azərbaycan dillərinin materiallara əsasında. filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2017, 139 s.

İngilis dilində:

24. Arnold I.V. English Word Formation. M., Science, 1981, 398 p.
25. Charles W. Kreidler, Introducing English Semantics. Routledge, 1998. 229 p.
26. Ernest Klein A. Comprehensive Etymological of the English language, Volume I. Amsterdam, London, New-York, Elsevier Company, 1966, 299 p.
27. Galperin I.R. Stylistics. M., Higher School, 1977, 385p. p.70- 72.
28. Gayibova M.T., Jafarova L.M. Stylistics of the English language. Baku, PC poliqraf, 2007, 111 p.
29. Gurbanoglu A.G. English-azerbaijani proverbial dictionary. Bloomington, Trafford, 2013, 197 p.
30. Johnson S. A Dictionary of the English Language. London, Consortium, 1955, 594 p.
31. Liberman A. An Analitic Dictionary of English Etymology Minneapolis, University of Minnesota Press, 2008, 364 p.
32. Lotfipour-Saedi, K. Analysing literary discourse: Implications for literary translation. Meta: Journal des traducteurs/Meta: Translators' Journal 37.2 (1992), p. 193-203.
33. Rimer N. Introducing Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 399 s.
34. The concise oxford dictionary of proverbs . New York, Oxford University Press, 2004, 399 p.
35. Weinreich U. On Semantics. University of Pennsylvania Press, 1980, 458 p.

İnternet resursları:

36. Kanat Syzdykov. Contrastive Studies on Proverbs.
https://www.researchgate.net/publication/275543802_Contrastive_Studies_

on_Proverbs

37.Ahmed Hoshan. The Place of Proverbs in Linguistic Studies.

https://www.researchgate.net/publication/350054883_The_Place_of_Proverbs_in_Linguistic_Studies

38.Structural Aspects of Proverbs.

https://pureadmin.qub.ac.uk/ws/portalfiles/portal/15562135/Structural_Aspects_of_Proverbs.pdf